

16+

ISSN 0235 - 0173

Сатур

Стіал Сулейманан 155 йис

2/2024

март-апрель

СУЛЕЙМАН
СТАЛЬСКИЙ
1869 - 1937

С а м у р

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический журнал.
Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Агентство информации и печати
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издается с 1952 года.

2/2024

март - апрель

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских литера-
турных журналов “Соколенок” и
“Литературный Дагестан”

КБИЛЕР

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН 155 ЙИС

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим ИСМАИЛОВ. Аллагдайн лукІвар
яни, тахъайтІа – душманар? *Макъала-веревир-
дер.* МискІиндин рехъ. *Сонетрин сиргъа.....*3

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАН 155 ЙИС

Агъед АГЪАЕВ. СтІал Сулейман. *Макъала.* 11
СТІАЛ СУЛЕЙМАН. СУЛЕЙМАН я зи тІвар.
*А.Къардаша гъазурна 20І4-йисуз чандай акъа-
тай «Экуьнин гъед» ктабдай шиирар.....*24
Абдуселим ИСМАИЛОВ. Даим хкахъ тийир
гъед. *Макъала.....*34
Мансур КУЪРЕВИ. Сифте яз чарарал кхъен-
вай Сулейманан шиирар. *Макъала*41
Эффенди КАПИЕВ. Шаир. *Ктабдай кылер.*
Урус чІалай таржума авурди – Абдуселим
*Исмаилов.....*49

**СУЛЕЙМАНАКАЙ - ВИЧИН ДЕВИРДИН
ШАИРРИ**

Шиирар.....75
Гъаким КЪУРБАН. Лезги литературада
СтІал Сулейманан къамат. Макъала.....87

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегъмедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:
КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
Х. ХАМЕТОВА

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ**.

Чи телефонар:

Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

Подписано в печать 18.04.2024 г.
Выход в свет 25.04.2024 г.
Тираж 442 экз.
Заказ № 296

Печать офсетная. Бумага офсетная
Формат 70 x108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Уч. изд. л. 7,4
Физ.печ.л. 6,25
Цена свободная.

Типография: ООО « Агентство «Кавказинтерпресс»
Адрес типографии: 355002, Ставропольский край,
г. Ставрополь, ул. Лермонтова 191 Б

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 вы-
дан Управлением Роскомнадзора по Республике Даге-
стан от 22.04. 2019 г.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан “Редакция респу-
бликанских литературных журналов “Соколенок” и
“Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
лирдин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органа чап хъийидайла, журналдин т1вар къун
чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

АЛЛАГЪДИН ЛУКІВАР ЯНИ, ТАХЪАЙТИА - ДУШМАНАР?

Рамазандин, чи халкъди лугъудайвал, сив хуьнин варз куьтягъ хъана. Дагъустандин халкъдин чІехи паюни, вири мусурман уьмметдин векилри хъиз, и вацран ферзер ва истемишунар кьилиз акъудна: сивер хвена, капI-тІят авуниз артух фикир, гана, адетдиндалай артух мискІиндин рекъе хъана, гзаф кьени крар авуна, сада садаз мергьяматлувал кьалуриз, дарда авай ва гзаф аялар галай кесиб хзанризни сагъсузбуруз гъил агакъдайвал куьмекар гана. Ибур, гьелбетда, са вацран мажбурлу ферзер тушиз, гьамиша жез хъайитІа мадни хъсан крар я. Хъсанвилихъ, кьенивилихъ, ислягъвилихъ эвер гудайбур, рехъ кьалурдайбур ва чпин гуьгъуьна аваз руьгъдин михьивилихъ тухудайбур хъун герек я динар-иманарни. Уьмметрин арада, миллетрин арада душманвилер твадайбур ваъ.

Гъайиф хъи, цІинин Рамазандин варз чаз и гъуьжет алачир фикиррив къадайди хъанач. Къариши яз, дувулар деринра авай мидавилер хъи ийидайди, душманвилериз рехъ гудайди, санлай дин-имандин ва кьилди исламдин къанунриз ва инанмишвилериз аксивилер гвайди хъана. 22-мартдиз Москвадин областдин Красногорск шегьерда акур вилерин чІалахъ тежедай хътин, фагъум-фикирдивай муьтІуьгъариз тежедай хътин мусибат, теракт, кьиле фена. «Аллагъу акбар!» гафар мецелай алатзавай, яни чеб мусурманар яз къазвай, 4-5 касди «КРОКУС холл» залдиз концертдиз тамашиз къвезвай ва залда чкаяр къаз агакънавай инсанриз гуьлле гана. Фикир гун садра: Рамазандин варз, яран югъ, ам, РагъэкъечІдай патан гзаф халкъариз хъиз, чи уьлкведин пара халкъаризни гатфарин сад лагъай югъ ва цІийи йисан сувар тир. Ихътин мусибат! Автоматрай ягъунар авунни бес тахъана, а инсанрин суфатра авай вагъишири, чпихъ галаз виликамаз гъазурна гъанвай бензин хъичирна, залдин са шумуд чкадал регъятдиз кудай шейэриз цІаяр яна. Са 10-15 декъикъадилаи, сиверал рахунар, чинрал гъатта хъверни алаз вагъишвилер авуна, абур анай катизни ахгакъна. Залда авай агъзурралди инсанрин ийир-тийир хъана. Гумадини кузвай синтетикадин низри абур агъуламишиз эгечІна, гзафбур чеб

къутармишиз агакьнач. Нетижада, 40 касдилаи виниз гуьллейрин хирер алаз, вишелей виниз цIайни гум себеб яз телеф хьайибур жагьана. Вири санлай I44 кас. Хирер-къацIар хьайибурун, маса тIарвилер, агьуламиш хьанваз духтурри къутармишайбурун къадарни вад вишелей виниз...

Аламатдин кар ам я хьи, вагьшийрин чинар ачух тир. Виринра видеокамераяр авай алай вахтунда абур квеке умуд кутунвайтIа, Аллагьдиз чиде. Чеб тажик халкьдин векилар тир вагьшийр, затIни тахьайбур хьиз, Красногорскдай чпин машиндаваз катна. Анжах 7-8 сят алаатайла, абур Брянский областда, Украинадин сергьятдиз мукьва хьайила, махсус къуватрин аскерри къуна.

Мад сеферда фикирдиз хкин: Рамазандин вацра, тажикри, чпин халкьдин виридалайни вил алай суварин юкьуз. ГьикI ийидай, гьикI жедай кар я им? Мусибатар Москвадани, чи республикадани хьайиди тир. Амма икъван вагьшивилелди – сифте сеферда. Яргалай кнопкадал тIуб илисна, я туш ахмакь келледи вичин бедендал кутIуннавай бомба хьиткъинарунни автоматдай инсанриз гуьлле гун са гафар туш – жув хьтин, ваз са писвални тавунвай, ваз, инсандиз хьиз, килигзавай, ви ниятрин гьавурда акьан тийиз, вилерин чIалахь тежез авай жегьилризни аялриз, дишегьлийризни итимриз...

Вучиз икI жезва? Вучиз хьана? Гьинва и вагьшивилин дувулар?

Советрин Союз чукулриз эгечIнавай йисара гзафбуру ягь-намусдин, динимандин азадвал це лугьуз гьарайиз хьанай. Гана. Мусурман диндикай рахайтIа, адазни. Дагьустан республика къачун, чаз чизвай, гьар йикьан уьмуьрда аквазвай: хуьрерани шегьерра мектебрилайни культурадин кIвалерилай мискIинар пара я. КапI-тIят авунни артух хьанва, имамри, республикадин муфтиятди кIвалахзава, мискIинра вязерни кьиле физва, амма вучиз ятIани инсанар чIурупатахь дегизи жезва. «Стха» лугьуз рахаз, гьар са камуна сада сад алуьрарзава, чуруйринни къетIен либасдин иесияр хьана, гзафбуру кIвалахдик кьил кутазмач, я аялдиз, я жегьилдиз гьатта къуьзубурувайни са меслят гуз, са туьмбугь ийиз хьжезмач, гьуд хкажна къевеза. Гатун-рекьин уьмуьрдин шартIариз, кьил хуьдай, девелетар къазанмишдай такьатриз элкьуьрзава. Белки, илим ва техника икъван яргьаз акъатнавай девирда диндин месэлайрив дуьз эгечIзавачтIа? Тахьайла, сад садаз акси, сада муькуьд инкарзавай диндин гьерекатар, кIватIалар вучиз арадиз къевеза? Лугьун хьи, чаз гьарнихъай Аллагь таалладин муьтIубгь тир лукIвар хьиз, адан душманарни аквазва. Зур миллион манат къазанмишун патал жуван гьилералди, акваз-акваз цIудралди инсанар къирмишун - кьилел алай сад тир Аллагьдиз душманвал авун тушни бес? Гьинай къевеза абур: муьмин ксарин хьиз, чуру-спел тунвай, капI-тIят ийизвай, чеб мусурманар я лугьуз хуруз гьуд язавай вагьшийр? Месела, са университетда, институтда халкьдиз, уьлкведиз акси кардик кьил кутурбур хьайила, вири образованидин Министерстводин жавабдарвиликай, тербиядин везифайриз лайих чка гуникай рахаз эгечIзава, къарарар, цIийи законар къабулзава. Амма диндиз талукь месэлайрай я жаваб гудай, яни хьайи крар мад таххунин серенжесмар, къарарар ва къанунар къабулдай ксар, тешиклатар вучиз ава? Азадвал ганвайвилай яни? Багьаз акъваззава чаз а азадвал. Чидач, гьеле мадни вуч хьжедатIа.

Вагьшийрин гьиликай телеф хьайибуруз женнетар къисмет хьурай, рикIеризни руьгьериз секинвилер хугурай мукьвабурунни багьрийрин...

Ахпа?..

Руьгьни рикI ацIанва лугьудай гафарив. Амма лугьуз кIанзава. Ягь-намус квахьнавай азадвилехъай кичI ава...

МИСКІИНДИН РЕХЪ

(Сонетрин сиргъа)

I.

КапI ферзбуруз эверзава азанди:
-Аллагъ сад я! Аллагъ гъахъ я! ЧЕхи я!..-
Инсанри, чеб сад садалай пехъи яз,
МискІиндиз рехъ кутунай дегъ заманда.

-Эй, муэдзин! Ви сес пара ширин я,
Чугвадайди я вичел рехъ мискІиндин.
Къабулдачни ЧЕхивилел хъуьруьн яз
А рекъе хъун, михъиди хъиз, чиркинди?..

Чулав, рехи чуруярни спелар,..
Шиш банІахар, шляпаяр стильный...
Рубъгъ къеџИлна килигайла гъар садаз,
Аман, Аллагъ! – жеч дубъньяда чпелай
Михъи ва гъакI чиркинбурни са гъилди...
Эхир Вуна гъидаз гъихътин кар къада?..

2.

-Аллагъ сад я! Аллагъ гъахъ я! ЧЕхи я!..
Инанмишвал гвайбур, белки, киснава,
Аквас къенин югъ, абуруз писзава,
Мунафикърин крарикай регъуь яз.

ТІвар Аллагъдин къаз, муьтІуьгъ яз нефсериз,
ЧукІурзава хуьрер, чІехи шегъерар,
Акъудзава садавди сад женгериз
Виш йисара виже атай тегъерар.

Я хашунин таъсирдихъай кичІезмач,
Я аятриз гъуьрметзамач Къуръандин...

Белки, къимет, за гузвайди, векъи я,
Амма хъуьтуьл гафар мецел хквезмач.
Тухузва и чилел вад къан мугъман тир
Инсанри чеб сад садалай пехъи яз.

3.

Инсанри чеб сад садалай пехъи яз,
Инсанвиллиз гузмач ерли фикирни.

*Аквада ваз: киянаваз зикирдик,
Чан ганвайди халис вакІан жикъи яз.*

*Гъилерилай дастамаздин тасуниз,
Яд рагъулиз, ивидин ранг авахъиз,
Гъазур я гъар сад акъудиз хашуниз
Къекъвезвайбур къан гвай вилер алахъиз.*

*Жувандални, чарадални – ачухдиз
Ният къени гъар садал къуъл илисна,
Алахънава тваз халкъар йикъ-шуванда.
Чизвач жал рехъ алатнавай язухриз,
Терг ийиз кІанз имандалди иблисвал,
МискІиндиз рехъ кутунай дегъ заманда.*

4.

*МискІиндиз рехъ кутунай дегъ заманда,
Къил къакъудиз крарикай дуънедин.
МискІинарни чара ийиз фитнеди,
Мусурманри чеб тунай суд-дуванра.*

*Пайи-паяр, кІусар-кІусар... Аллагъдин
Садвал, гъахъвал ва чІехивал къерехна,
Иман гвайбур къекъуьнлухра гунагърин
Гъатнай алаз имансузрин терефрал.*

*Асивални Вичин патай я лугъуз,
Гъа вилик хъиз, иблисри дем кутуна,
Каламравай келимайрал хъуьруьн яз...
Буна къени эверзама ша лугъуз,
Гъим аси, гъим пак ятІа чир тавуна.
Эй, муэдзин! Ви сес пара ширин я.*

5.

*Эй, муэдзин! Ви сес пара ширин я...
Амма килиг минарадин къакъандай,
Вучтин шикил аватІа ви ватанда...
Мегер ви рикІ ва ругъ гъакъван секин я?*

*Марифатдал ацукъна руг базардин,
Виридалай ягъ-намус къит затІ хъана,
Аквазвачни ваз инсанар бизар тир,
Ругъ архайин, рикІ секин рехъ къатІ хъана?*

*Амач мани, лугъудай шад береда,
Пашман чIавуз дерт ачухдай кас амач.
Дугърибурун къисмет хъанва четинди.
Къе, ягъсузбур ягълубурал хъуьредай
ЧIавуз, буьтуьн марифатдал яс алаз,
ЧIугвадайди я вичел рехъ мискIиндин.*

6.

*ЧIугвадайди я вичел рехъ мискIиндин,
Тухудайди я ам пак тир ниятрихъ.
Амма туьтуьх иблисдив гвай алатри
Элкъуьрзава вири рекъер къиргъиндихъ.*

*Игитвилер алцумзавай терезар
Терездикай чеб хкатай чIав хъана,
Акьалтнава винел фараиш гъерезар,
Дуствиликай тандал къурай къав хъана.*

*Низ арза гун? Нивай меслят тIалабин?
Нивай жаваб гъатрай? Вири рахазва,
Экранрилай зегъерлу тир цуькIуьн къваз.
За, я Халикъ, вуьж гъахълу яз гъисабин?
ЧIехиди вун! А мецар вав чIугвазвай
Аквазвачни ЧIехивилел хъуьруьн яз?*

7.

*Аквазвачни ЧIехивилел хъуьруьн яз,
Гъейри сада, квачир къацIай кукракни,
ЧукIурдайла гафар мецай напак тир,
Гуьгъуьнани зегъерлу тир цуькIуьн тваз?..*

*Меккедин рехъ, виш йисарин руг алай,
Нур яз къуна ракъинилай аватай,
Зияратдиз, пак мурадрин муг авай,
Фидай гъар сад ам къисметдиз акъатай.*

*ГъакI тир. Гила ам регъятдиз атIузва,
Муьминри хъиз, чувалрини пулунин,
Самолетра, машинраваз йигин тир.
Я алимри, я гъакимри лугъузвач:
Шагъидвал я Адаз гуььрмет тавунин
А рекъе хъун , михъиди хъиз, чиркинди.*

8.

*А рекъе хъун , михъиди хъиз, чиркинди –
Гъамни Вичин патай я, чи Халикъдин,-
Лугъуз, шаклувилик кутаз лайихди,
Паквилерни херде хъанва жибиндин.*

*Зияратар туна рекъе базардин...
Дуъайрикай гъарай чикIиз нефсерин...
Гъинал гъурай чун и руъгъдин азарди?
Гъикъван хъурай чун и рекъе нягъсерин?..*

*Ваз кIамай къван це сулар, жсавабар...
Виридан ван къведа, вид ваъ – рахамир!
Камаллубур авач абуруз чпелай.
Гъисабдайла гунагъарни сувабар,
РикIин ният акваз хъухъ ман! Аквамир
Чулав, рехи чуруярни спелар.*

9.

*Чулав, рехи чуруярни спелар...
Мубаракрай! - Итимвилин шартIар я.
Чинилайни важиблуди астIар я
Аллагъдин тIвар рахазвайдаз мецелай.*

*Низ аквада, ни гъиссда сир рикIевай?
Туш, экуъвал ва мичIивал ниятрин?
Жув михъи яз къадай вахт я вижевай –
Япара сес рахазваз пак аятрин.*

*Ина, квачир винтовкадин лишандик,
Мидяярни акъвазнаваз метIерал,
Хукуднаваз телефоначар мобильный,
Важиблу я важиблувал Инсандин –
Гъич кIусни ваъ алукIнавай кылерал
Шиш бапIахар, шляпаяр стильный.*

10.

*Шиш бапIахар, шляпаяр стильный...-
Дережяяр алцумзавай терезар...
Я туш, абур авачирдан эвезар?...-
АлтIушзава къвез фикирар сефил тир.*

*Са рекъяй физ, са ибадатханадиз,
ХъапI алахъиз, тух тирбурни гишинбур,*

*Ашукъ тирбур и дуъньядал фана тир
Ва дуъньядин къулан тар хаз кІвачинбур...-*

*Вири ава и рекъе къван тІушуниз,
КичІни сабур, гъевесни къаст какахъна,
Хъуърез, шехъиз, гунагърикай къар хъана.
Хкведа жсал яраб икІ кам камунихъ,
Ахкведа жсал паквал, я туш, напаквал,
Руъгъ къеџилна килигайла гъар садаз?..*

11.

*Руъгъ къеџилна килигайла гъар садаз...-
Лугъуз регъят, кьиле тефир ният я...
Бязибурун руъгъер акъван баят я,
Жедач ашкъи гъатта садан тІвар къадай.*

*Гъил – тарашидик, кьилни квайбур савашидик,
Намусдикай мискъални пай таганвай...
Мурад тирбур, халкъ жсен чпин лапІашидик,
Лугъузвайбур: -Чи вахтни икІ атанва!*

*Накъ – коммунист, къе мискІиндин имам яз,
Мунафикъвал сиясат тир асибур
Гъуърсуънава, алатна кьил кьилелай.
Уъмуър-яшин тІиш тунаваз гъарамда,
Ваз, Ви тІварџиз, кардиз артух аксибур
Аман Аллагъ!- жсеч дуъньяда чпелай.*

12.

*Аман Аллагъ!- жсеч дуъньяда чпелай
Артух чинар акъалжнавай шейтІанар
Ва гъакІ халис муъминвилин душманар,
РахазватІа вуъж кьве чхел мецелай.*

*Агъзурдан вил галамаз, нефс шадариз,
Кьил тик къуна Каабедал элкъвезва...
Арафатдал иблисдал къван гадариз
РикІе адаз чка гана къекъвезва...*

*Белки, имни я жседи Ви къадардал...
Инсанвилин асул вич кьве къат ятІа?..
Я туш, им тарс хъанатІа Ви Векилрин?..
Гъич шак гъун туш им халикъдин гъунардал.
Гъакъикъатдихъ суал я: куъз халкънатІа
Михи ва гъакІ чиркинбурни са гъилди?..*

13.

*Михъи ва гъакI чиркинбурни са гъилди,
Малайикни шейтIан тирбур саналди...
Пел мискIиндин къванцик хкIаз хъаналди,
Вучда руьгъда къарагъзавай къатилдиз?*

*Къве пад я ам, сада ялиз нефсинихъ,
Муькуьд алаз гъахъ-дувандин луварал,
Мефтни – къве пад, сад хаз, къаб хъиз хъенчIинин,
Муькуьда къаз кIар камалдин гурара.*

*Къве ери, къве гъал сад садаз акси тир,
Сувабрикай кутаз регъят жигъиарар,
Гунагърикай кIула залан пар твадай.
Уьмуьрдилай вуьж ятIа жсал разиди?..
Са суалдал къвезва вири фикирар:
Эхир вуна гъидаз гъихътин кар къада?..*

14.

*Эхир вуна гъидаз гъихътин кар къада?
Низ регъим гуз, вуьж чIугвада жсададиз?..
Къабулдани къвез кIвачинбур арзадиз,
Нубатар къаз Ви сиягъра тIвар твадай?..*

*Садаз женнет, садаз жегънем хиве къаз,
Къве къат крар мадни давам жседани?..
Астафриллагъ! Ихътин гафар меце тваз,
Шаир лугъуз, икъван авам жседани?..*

*Эхъ, валлагъ... Къил акъатзамач дуьнедай:
Гъарда вичин раж вегъена регъверал,
Йикъалай югъ жез генани заланди,
Тартибдикай хкатнавай жуьре я...
Бес я! Давам хъийин маса гъилера –
КапI ферзбуруз эверзава азанди...*

СтIал Сулейманан 135 йис

Агъед АГЪАЕВ

СТIАЛ СУЛЕЙМАН

Жуван Чехи Ватан машгъур авур шаир чIехиди я. Амма жуван гъвечIи халкъ машгъур авур шаирни тIимил чIехиди туш. СтIал Сулейман ибур къвед къван чIехи я: ада гъам чи Чехи Ватан, гъамни чи гъвечIи халкъ машгъур авуна. Иниз килигна чи уьлкведин вири пипIера авай агъалийриз Сулейманан тIвар малум я, чида, играми я. Адакай инсанриз руьгъдин яракъ хъанва.

СтIал Сулейманан мисалди маса еке кIвалахдизни шагъидвал ийизва. И кIвалах эвелни-эвел урусин чIехи писатель, Сулейманан дуст Максим Горькийди къатIана. Сулейманан мисалди къалурна хьи, неинки миллионралди агъалияр авай, гъакI гъвечIи халкъарин арадайни бажарагълу инсанар акъатун мумкин я. «Бажарагълувал агъалийрин къадардилай аслу туш», – лагъана тестикъна Максим Горькийди 1934-йисуз СС-СР-дин писателрин сад лагъай съезддал рахадайла. Гъа и рахуна шаирвилини бажарагълувилини жигъетдай ада Сулейман дегъзаманада римлуьрихъ хъайи Гомер лугъудай тIвар-ван авай шардихъ галаз гекъигна. Максим Горькийди Кеферпатан Кавказдин, гъакI Дагъустандин векилриз, СтIал Сулейман хътин бажарагълу шаирар хуьниз эверна.

И эверунихъ чи жемятди дикъетдалди яб акална. Гъеле шаирдал чан аламаз адан чIалар кIватI хъувуна, абур ктабризни газетриз акъудна. Советрин гъукуматди адаз Ленинан орден гана. Республикадин гъукуматди Дагъустандин халкъдин шаирвилини тIвар гана. Социализмдин ракъиник адал чан хтана, ам жегъил хъхъана, адан чуьнгурди цIийи къилелай цIийи-цIийи шад гъаваяр ягъиз хъана.

«Зи 70 йис къван я, – лагъана ада орден къачудайла, – амма вири зи уьмур къенин йикъан пудкъанни цIуд декъикъадикни квач».

I

СтIал Сулейман 1869-йисуз Куьре ханлудин Агъа СтIалар тIвар алай хуьре дидедиз хъана. Ам акъалтIай кесиб хзандай тир. Шаирдин буба Гъасанбег ва вичин тIвар алай чIехи буба Сулейман чиликай магърум кесибар тир. Абуру чарабурун цанар цаз, гад кIватI хъийиз ва лежбервилини маса кар-кеспи ийиз къил хуьзвай.

Сулейманаз гъвечIи вахтундилай башламишна яшайишдин четинвилер акуна. Вич руфуна аваз бубади адан диде рахкурна. Ирид йис жедалди ам язухдай Эминат тIвар

алай са дишегълиди хвена чІехи авуна. И яшда аваз ам бубади вичин кІвализ къахчуна. Амма хайи кІвале аялдиз экв акунач. Тахай диде Гевгьер азгъун дишегъли тир. Ада мукъвал-мукъвал Сулейманан кефина эцйдай, адав залан кІвалахар ийиз тадай. Вири и четинвилерин кыилел Гъсанбегни кечмиш хъана.

ИкІ, я шад аялвал, я мектеб акун тавуна, Сулейман буба галачир хзандин укІуь-цу-рудан къайгъу чІугуниз мажбур хъана.

Вичин І3-І4 йис яш хъайила, вич хътин кесиб ксарихъ галаз, гуьгъуьнилай вичи лагъайвал, «бахтунихъ къекъвез» ам патаз экъечІна Дербентда ам еке уьзуьмлухар авай са девлетлу чувудди кІвалел къуна. Ина ада кІарасар хаз, яд гъиз, балкІанриз алафар гуз, кІвалин-йикъан маса кар-кеспи ийиз къве къуьдни къве гад акъудна.

Ахпа ам хуьруьз хтана. Гила адан І5-І6 йис хъанвай. Адаз намус, гъейрат атанвай, вичиз вичикай хабар хъанвай. Мад Сулейманавай чарабуруз муьгътеж хъун, жуван ру-фуни ихтияр даим масабурун гъиле хъун эхи ийиз хъанач. Иниз килигна ам са шумуд юлдашни галаз мад патаз фена. И сеферда ам Генжедиз акъатна. Ина ада ругъунрин дувулар хкуддай ингилисрин талайра ва «Лебе» тІвар алай заводда кІвалахна. Амма ина ингилисрин залум акъван залан тир хъи, гъикъван вич сагълам жегъил тиртІани, Сулейманавай дурум гуз хъанач. «Ам халис жегъеннем тир, – лугъуз хиве къазва шаирди вичин рикІел хкунра; – завай неинки са затІни къазанмишиз хъанач, зун гъатта хар-чавнадиз буржлу язни амукъна».

Дербентда, Генжеда, Бакуда берекат жагъун тавуна, Сулейман Каспи гъуьлуьн муь-куь патаз экъечІна. Юкъван Азиядиз рекъе гъатна. Са шумуд йисуз ада Самарканддин ракъун рекъин депода къара фялевал авуна, ахпа Сыр-Дарья вацІал эцигзавай муькъвел кІвалахна.

Юкъван Азиядивай Сулейманан гъвечІи игътияжар рази ийиз хъанач. Къуд-вад йис акъудайдалай гуьгъуьниз ам ватандихъ элкъвена. Амма хуьруьз хутун мумкин хъанач. Бакуда акъвазна. Ина къве йисуз къван нафтІадин мяденра тартарчивал авуна.

Хуьруьз ам лап 30 йис къван яш хъайила, сифте яз «бахтунихъ къекъвез» экъечІдай-ла гъихътин кесиб тиртІа, гъахътин кесиб яз, бахт жагъун тавуна хтана.

ИкІ ятІани, пата акъудай йисари адаз еке тагъсир авуна. Адаз дуьнья акуна, азербайжан чІал, тІимил-тІимил фарс чІал чир хъана, сад-вад гаф урус чІалалдини чир хъана. «Заз а йисара гзаф крар акуна ва чир хъана, – лугъузва Сулеймана «Жувакай ихтилатда». – Виридалайни гзаф заз ам чир хъана хъи, фяле инсандиз виринра ва вири чкайра сад хъиз четин я. Сыр-Дарьядални, Агъа-СтІалдални кесиб инсанар гъа сад хъиз бахтсуз я».

Вичиз акур ва къатІай крари Сулейманан виждан мягкем авуна, адак мердвал, намуслувал, гъахълувал, къанажагълувал, кесиб агъалийрин патахъай рикІ кунин руьгъ кутуна. И эсердикай адан поэзиядин мана-метлеб патал еке сеbeb хъана.

Хуьруьз хтайла, Сулеймана лежбервал давамарна. Адахъ авайди чилин са гъвечІи кІус тир. Ина ада са гъал авуна, гъа мукъвара къачур сусахъ галаз кІвалер эцигна. Адан пеше виликдай хъиз даим масабуруз къуллугъ авун, йигарар гатун, цанар цун, векьер ягъун хъана. ИкІ ада хуьре Советрин власть тестикъ жедалди кІвалахна. А вахтар рикІел хкиз, шаирди І934-йисуз Дагъустандин Советрин Х лагъай съезддал лагъанай: «Зун къара фяле хъайиди я, зун лежбер хъайиди я. Зи уьмуьрда за гзаф бедбахтвилер, дарвилер эхна. Инкъилаб жедалди са чІавузни зи руфун тух хъайиди туш».

И фикир давам ийиз ада Кеферпатан Кавказдин крайдин Советдин съезддал вичин рахуна лагъана: «Юлдашар за лежбервал ийиз цІемуьжуьд йис я. Акъван чІавалди зун батрак яз, къара фяле яз хъана. А вахтара са чІавузни зун тагъмин хъайиди туш, пакагъан юкъуз зун тух хъунин ва шад хъунин архайинвал заз чир хъайиди туш. А чІавуз зун жегъил тир. Зи къенин йикъан сагъвал ва зегъмет чІугунин бажарагълувал цІе-

муъжуъд йис идалай вилик захъ авай зегъмет Чугунин бажарагълувилив ва къуватдив гугаз жедани мегер?»

Сулеймана шаирвал 1905-1907-йисарин революциядила гугъгъуниз ийиз башла-мишна. Шаирвал адаз гъаклан машгъулат тушир, аксина яз шаирвиликай адаз дуънья-дин гъахъсузвилерихъ, пехиррихъ, адалатсузвилерихъ галаз женг Чугвадай алат хъана.

Лезгийрихъ Сулейманалай вилик хейлин шаирар хъана. И шаиррини дуъньядин хирер винел акъудзавай. Ихътин, халкъдин терефдал акъвазнавай шаиррин жергедай яз Къуъхуър Саид (1767-1812), Етим Эмин (1838-1884) къалуриз жеда.

Къуъхуър Саида лезгийрин поэзияда, сифте яз гзаф къуватлудиз ханарин аксина ван хкажна. А вахтара ханарихъ еке къуват ва агъавал авунин ихтиярар авайтани, Саида, чандилайни гъил къачуна, абур пислемишна. Ада иллаки хъиз Сурхай-ханни Мурсал-хан русвагъиз хъана. Мурсал-хандиз туькьурай са шиирда лугъузва:

**Яхул бармак чѳулав рекъел пѳир хъана,
Чи хуър, уба – вирана, Уф, чѳур хъана.
Ругун чѳугвар рат рушарин хур хъана,
Бес гъикъван хъуй и хар, тѳурфан, къарагъун?**

Мурсал-хандихъ элкъвена Саида гъа ихътин гафар маса шиирдани лугъузва:

**Я алпанд цѳай, вуч я мурад
Бес я элди ваз авур дад.
Ви лувак ишехъда гъар сад,
Бес я зулум, дерт, къарагъун.**

Къуъхуър Саидалай гугъгъуниз, Стѳал Сулейманалай вилик зегъметчи халкъдал алай дердиникайни зулумдикай иллаки хъиз ва эсер ийидай къайдада Етим Эмина лагъана. Лезгийрин лап халис милли шаир яз Эмина инсанар хебни жанавур хъанвайди ачухарна, садбур кеф-кефиятда авайди, муькуьбур зулуматдин викиник акатнавайди къалурна. И жигъетдай иллаки «Гъарай, эллер!», «Дуънья», «Дуънья гурга-гур», «Дуъ-ньядиз» тѳварар алай шиирар тафаватлу я. «Гъарай эллер, пис ксариз ажеб дуънья хъанавачни; дугъри ксар дуъньядикай хуп гугъгъулар ханавачни?! – лугъуз ван хкажнава шаирди.

Стѳал Сулейманалай вилик хъайи чи милли шаиррихъ, муькуь патахъай, еке са нукъсанни авай: абур даим шехъзавай. Яшайишдин зидвилериз, инсанрин писвилериз, инсафсузвилериз, бейадалатлувилиз абур чпин рикѳи-рикѳи тѳуьналди, сузадални, агъузардалди, гъеле винел акъудиз тахъай ажугъдалди жаваб гузвай. Сулейманалай вилик хъайи чи лап чѳехи шаир тир Етим Эминни гъа икѳ хъана. Патаз, шегъердиз фена рабочивал авур Ахцегъ Гъажини гъа икѳ хъана. Къуъхуър Саида, Етим Эмина, Ахцегъ Гъажиди, Малла Нуриди умудсузвал чукѳурзавай, сефилвал аваз ийизвай, кесиб касдиз икъван дар хъанвай дуъньядиз сеперар гузвай. «Къве вилай зи ивид селлер датѳана къвер гуж хъана аз», – лугъуз суза авуна Саида.

«Чал алайди вуч къаза я? Им чѳехи касдиз арза я, хуп дарман авачир суза я; агакъуниз дарман авачи?» – лугъуз рикѳин сефилвилевди хабар къазва Етим Эмина. «Недай-хъвадайди зегъер я; хкверди вучтин къагъар я; лугъуз агъузар я хьи, дуст» – лугъуз Бакудикай шехъна Ахцегъ Гъажи.

Стѳал Сулейман вири маса лезги шаиррилай адал тафаватлу я хьи, вич гъикъван кесиб ятѳани, гъикъван вичи ва хайи халкъди зулумдик суза ийизватѳани, адан виждан кѳеви хъана, ада душманриз вилин накъвар къалурнач (абур шад тахъурай лугъуз),

рикІн сефилвал авунач, умудсузвал вяз авунач. Аксина яз ада девлетлуйрал, фекъий-
рал, судуйрал, халкъдин иви фитІнзавай маса зилийрал гъужум авуна, абурун бей-
адалатлувал, инсансузвал винел акъудна, кесиб халкъдиз абурун чІуру амалрикай ва
гьерекатрикай хабар авайди чирна.

Женгчивилин, мердвилин и гевилар адан лап сифте шиирра малум жезва.

Шаирдин сифте чІал «Билбил» я лугъуда. Сулейманалай гзаф лезги шаиррихъ
«Билбил» тІвар алай шиирар ава. Сулеймана анжах Етим Эминан «Билбилдин» ма-
на-метлебдин хъсан терефар къабулна ва абур вилик тухвана. Малум тирвал, Етим
Эмина гъар са гъавадив са авазди рахадай ничхирни гуьлуьшан югъ вичиз серин тир,
амма дуланажагъдин, кІвалин-йикъан къайгъуйрин, шехъзавай аялдин, алафар авачир
малдин гъилияй къил чІехи хъанвай инсан сад-садан къаншарда актъазарнава. Билбил
шад-хурам я, ада къайи ятар хъвазва, гъаниз килигна адаз шаирди «бахтавар» лугъузва.
Инсандал гуж ала. Инай шиирдин мана-метлеб малум жезва. «Ваз акунач, ваз хабар
авач, Эминал алай гъамни гъижран, бахтавар».

СтІал Сулейманан «Билбилдихъни» яшайишдин метлеб ава. Амма и шаир «Бил-
билдив» маса терефдихъай эгечІзава. Сулейманан рикІ хуьтуьлди, ам гзаф фад маса
инсанрин гъакъикъатда акъадайди я. Иниз килигна ада ажуз ничхир инсан хъиз сай-
мишзава, диндирмишзава, адахъ галаз дерди-гъал ийизва. Хабар къазва.

**Ци гъикІ тир ви дуланажагъ,
Тух яни, ваз гишин билбил?**

Хуьруьн кесибриз СтІал Сулейманан сифте чІал бегенмиш хъана: ам абурун ге-
вилрив, дердерив, умудрив, чирвилерив къазвай. Жуваз тангъах шаир хъунухъ хъсан
кІвалах тир. Ихътин кесибдивай кесибрин тереф хуьдай чІалар, хци, туьнт шиирар туь-
кІуьриз жедай. Ихътин гъар са шиир лагъайтІа, са яракъ, са гапур тир. Ихътин яракъ-
дихъ хъсан лишан жедай. Иниз килигна къанажагълу хуьруьнбуру, виликан Бакудин
рабочийри цІийи шаирдиз геж тавуна тапшуругъ гана: «Вуна, лагъана абуру, – кавха-
дикай шиир туькІуьра, ахпа чна ваз мад са яхцІур жагъурда».

Сулеймана яшайишдин, жемятдин тІалабун баркаллувилелди къилиз акъудна. Ада
геж тавуна «Кавха» тІвар алай шиир туькІуьрна.

А вахтунда хуьруьн кавха Къулан-СтІалви ТІайиб тІвар алай кас тир. Ам пара амал-
дар, актъазай балкІандикай як атІудай, гъиллейралди лежберрив вичин хийир патал
гъахъсуз кІвалахиз тадай кас тир. Адакай халкъ шехъзавай. Вичин шиирда Сулеймана,
кавхадин гъакъикъи тІвар къун тавуна, ам русвагъзава. ТІвар къун квез герек я. Гъар са
цІарцІяй ва бендинай гуьзгуьдай хъиз ТІайибан чІуру суфат акъазва:

**Жафад хъана и кент-худа,
Къве кепек пул туртІа гъута,
Жемятарни маса гуда,
Инсафсузвал вуч я рикІин.**

**Итим я лугъуз, вич хаса.
Эхир на чунни гуда маса,
Гъиле къуна къукъвад аса.
Им чи винел хъана кескин.**

Шаир са кавха беабур авуналди актъаззавач. Идалди гъеле месэла вири гъялна куь-
тягъ жезвач. Са чара авуна кІанда. Са нетижадал атана кІанда. Сулеймана мутІлакъ

лугъузва: «Гъич гудайди туш им чаз хийир». Гъа са вахтунда шаирди хиве къазва: «СтІал Сулейман я шаир – тІем акакъдач ман, за гъикІин?» Садан тІем акакъдачтІа белки жемятдинди акакъин? Шаир гъакъикъятдани гъа и фикирдал къевезва: «Жемятар, куън инлай чукІукІ. Ая кван квез маса мумкин». «Маса мумкин» – и гафари халкъдиз рехъ къалурзава. Дуъз лагъайтІа. «Кавха» шиирдикай им гъихътин рехъ ятІа хкатзавач. Амма мецивай гъеле лугъуз тахъана, шаирдин рикІе авайди чавай лугъуз жеда: «Маса мумкин» – им женгиниз экъечІуниз эверун я.

«Кавха» шиирда хъиз 1908-1917-йисара туькІуьрай маса чІаларани, и жергедай яз «Судуяр», «Фекъияр», «Фекъи», «Девлетлуяр, чиновникар», «Фекъийриз» шииррани Сулеймана хуьруьн жемят тІушунзавай гъакимар-фекъияр, судуяр, савдагарар, чиновникар чинал чин эцигна кукІварзава, беябурзава. Шаир уьткем я, викІегъ я, ада чандилайни гъил къачуна «За лугъун квез квек квай хесет, гъавурда куън гъат, фекъияр», лугъуз фекъийрин са-са хесет винел акъудзава. Фекъияр гатуз зирек халкъар я. Техил гъутуз хтайла, ам кІватІиз кІатІуз ичІириз жеда. Санал садакъа гуз хъайитІа, гъасятда гъазур жеда. Чарадан аш тІуьна далу кІаникна къаткида. Абуру етим-есир фагъумдач, дуьньядик лингер кутада.

Судуярик маса хесет ква. Абурун чанда са зеррени муьрвет авач. Къимет тагайтІа абуру гъахъ гвай кесиб кана тада, стхани кваз маса гуда.

Девлетлуяр, чиновникар такабур инсанар я. Чеб пачагъдин гъукуматдин идарайра кІвалахал ала лугъуз экв акун хъийидач, абурун рикІелай лезги чІални кваз алатнава. Абуру дамах гъаз кесибриз «пшол» лугъузва.

Вири и шиирра шаирди я кавхадин, я фекъидин, я девлетлу чиновникдин, я дуванбегдин тІварар къазвач. Сулейман вири кавхайрикай, вири фекъийрикай, вири чиновникрикай рахазва, ам абурухъ элкъевена рахазва. Иниз килигна са «Кавха» квачиз, амай вири шиирра гъафвилини къадар ишлемишнава.

Амма вири и шиирар Сулеймана кефчун туькІуьрайбур туш. Абурун гъар садан бинеда яшайишдай къачур гъакъикъи вакъиа, тайин тир инсандин гъерекатар ава. Месела, «Фекъияр» тІвар алай шиир ада Абдулфятегъ-эфендидикай яратмишайди я. Им гъамишалугъ закат кІватІдай йикъара чан акатдай, чарадан гъисабдай недай, ахпа, далу кІаникна къаткидай, садакъа гузвай чкайра ашдив мукъва жедай кас тир. И касдин хесетар, къилихар акъван «Фекъи» тІвар алай гъар са касдив къунвайбур тир хъи, цин са стІалдай булахдин тІеам чир жедайвал, Абдулфятегъ-эфендидай вири фекъияр аквазвай.

«Судуяр» шиирдин бинеда са вахтара куьре округдин судья хъайи Эмиргъемзе тІвар алай кас ава. Эмиргъемзеди садра са куън патахъай ятІани суд-дувандик акатай са кесибдивай ришвет къачуда. И кас Сулейманан къунши яз жеда. Ада са тахсирни квачиз вич къалмакъалдик кутазвайди, ришвет гайитІа гана, тахъайтІа вичел жерме илитІа лагъана хабар ганвайди Сулейманаз суьгъбет ийида. РикІ датІана кесибдихъ кузвай шаирдивай и кІвалах бейтерефдиз къабулиз жедани мегер? Ада гъа юкъуз «Судуяр» тІвар алай шиир туькІуьрна ва ам хуьруьн мискІинда кІватІ хъанвай жемятдин вилик кІелна.

Хуьруьн кесибри Сулейманан хци, гъакъикъат дуъз къалурзавай чІалар шадвилелди къабулна. Девлетлуярик лагъайтІа, абуру цІай кутуна. Эмиргъемзеди «Судуяр» шиир терг авун тІалабна, кавхади Сулейманаз сеперар гана, Малла Абдула («Къве кІвачел къекъеведай лам»), эверна лагъана: «Уьлкведин шалвардин кек кумачирбуру пачагъдин судуяриз тарс гун – им гъинай ван хъайи кар я? Къей чІар феи тум!»

СтІал Сулейман вичин шииррихъ авай къуватдикай хабардар гир. Фад-геж вичелай къисас вахчудайди чиз, ада «Къве кІвачел къекъеведай лам» тІвар алай шиирда вичиз лугъузва:

**Эй, Сулейман на и ванер
Низ хъуй лугъуз гьалчда къванер?
Эхир кукIварди ви къуьнер.
Им чIалаз ухшар авайд туш.**

Амма Сулейман виждан кIеви, мерд ва датIана рикIе авай гаф мецел жедай кас тир. «Эгер шаир кьенвачтIа, адавай кисна акъвазиз жедач», – лугъудай ада. Шаирди мад ва мад цIийи-цIийи хуьруьн девлетлуйрик хуькуьрзавай чIалар яратмишиз хъана. Им женгиниз эверун тир.

Девлетлуйрихъ СтIал Сулейманан шиирри хуьруьнбуруз ийизвай таъсир ред ийи-дай такъат хъанач. Шиирдихъ галаз, В. Маяковскийди лагъайвал, шиирдал дяве тухвана кIандай. Ихътин яракъ дяведиз акъудиз жедай шаир абурухъ хъанач. Эхирни абуру Сулейман инсанрин вилай аватун патал ван акъудна хьи, гуя яда лугъузвайбур чарадан чIалар я.

Сулеймана и фитне артух къалабулукъ квачиз къабулна. Са юкъуз, хуьруьз ашукъар атайла, шаир абурухъ галаз акъажунриз экъечIна. Гуьгъуьнай, вич гъалиб хъанваз, ада ашукъривай саз къакъудна ва абуруз мад хуьруьз атун къадагъа авуна. И карди Сулейманан тIвар гзаф хкажна. Адакай Куьре пата машгъур шаир хъана.

Сулеймана революциядилаи вилик туькIуьрай шиирар, и жуьреда, женгчивилин, мердвилин руьгъдив, гевилрив, фикиррив ацIанва, абуру гъакъикъат авай гъал керчекдиз къалурзава. Шаирди дуьнья икI амукъ тийидаиди къатIузва. Маса вахтар гьикI хъайитIани атун лазим я.

Сад лагъай империалист дяведин йисара, лап февралдин революция жедалди Сулеймана туькIуьрай чIалар малум туш. Хуьре шак къвезвай къван гъар са кас къаз дустагъдиз вегъизвай. Сулейман мукъаятлу хъанвай. «Дуьз рахун виже къвезвач, шиирра тапарар авун мумкин туш», – лугъузва ада «Жувакай ихтилатда».

II

Пачагъ тахтунай вегъинихъ галаз СтIал Сулейманаз цIийи килелай шаирвилин чIал акъат хъууна. И вакъиадиз талукъ яз ада «Февралдин инкъилаб» тIвар алай шиир яратмишна. Шаирди и шиирда халкъдин шадвал, ам пачагъ алатунал рази хъунухъ къалурзава.

**Амач лугъуз и патишагъ,
Заз са хабар-ван хъана хьи.
Гьелбет, кечмиш хъунухъ я агъ;
Гида дум-дуван хъана хьи.**

**Гафар гуьрчег, амал чIуруз
Фур атIайд аватна фуруз.
За фагъумна: бязибуруз
И кар лап такIан хъана хьи.**

**Бязибурун веревирдер,
Бязибуруз хъана дердер,
Ифтарай Николаян сердер
Дустагъдиз мугъман хъана хьи.**

СтIал Сулеймана вири халкъди хъиз революциядик умуд кутуна: «Инкъилаб, ваз хъуй мергъеба! Дердериз дарман хъана хьи» ва мад: «Кесиб юлдашриз медед, гуьруьяр

заман хъана хьи». Амма гъакъикъатда вахтуналди хъайи цIийи гъукумат виликан пача-гъдин рекъай фена. Ада зегъметчи халкъдин са дердини рази авунач, рабочийриз 8 сят-да кIвалахдай югъ, лежберриз чил, гишинбуруз фу, дяве тухудай къван галатнавай ва гъелек жезвай халкъдиз ислягъвал ганач. Зулумкарар дегиш хъана, зулум вич амукъна

Дагъустандани гъа икI хъана. Революция гъалиб хъайи сифте йикъара Темир-Хан-Шурада областдин вахтуналди тир исполком тешкил хъана. И исполкомди эвелни-эвел къабулай серенжем адакай ибарат хъана хьи, ада тадиз Петрограддиз, Вахтуналди тир гъукуматдиз вичин вафалувал ва ихтибарлувал малумарна. Гъаниз килигна исполкомдин гъилияни кесиб дагъвияр патал затIни акъатнач.

Сулейман, кIел-кхъин чин тийидайди яз, яргъал лезги хуьре дуланмиш жезвайтIани, ада Вахтуналди тир гъукуматдин политикадин шаклувал, кве чин алайвал фенди-гарвал фад къатIана, революциядин нетижада хъайи «гъукумат» тапанди тирди арадал акъатна. «Гъуьруьят хъсан затI я» тIвар алай шиирда СтIал Сулеймана лугъузва хьи, «фагъумнамаз бязи крар» и гъуьруьят гагъ «чергес пурар» жеда, гагъ инсандивай гуьз тежедай «Чуру хир» жеда. И гъуьруьятдин йикъара керекулдиз квед, чIулав гъуьлягъдиз гъед лугъузва. Мадни:

**Хъсан яз къалуз эвелдай,
Акъудун чун авай гъалдай,
Дуьньяда гъарда вичихъ ялдай
ГъикIда патяхъ кIир хъайитIа?**

**«Им хъсан гъава я» лугъуз,
«Дердиниз дава я» лугъуз,
«Вич ширин гъава я» – лугъуз,
ГъикIда чIулав кIир хъайитIа?**

«Кве кIвачел къекъведай лам» тIвар алай шиирда хъиз «Гъуьруьят хъсан затI я» тIвар алай шиирдани СтIал Сулеймана и чIал гъакIан шаирвилини эсердиз ухшар авачирди, ам Вахтуналди тир гъукуматдиз зид физвайди къатIузва. «ИкI жавабар вун рахана; гъикIда вал тахсир хъайитIа?» – лугъуз вичи-вичивай хабар къазва шаирди.

ЯхIцIур йисан вилик, 1917 лагъай йисан 7-ноябрдиз Россияда социалист революция гъалиб хъана. Революцияди дуьньядин тарихда цIийи девирдик кыл кутуна. Ада Россиядин халкъарин яшайишдин вири терефриз дериндай эсер авуна.

Вири зегъметчи инсанри хъиз СтIал Сулейманани цIийи девир шадвилелди къабулна. Кве рикIин яз амукъай гзаф маса шаиррилай ва писателрилай тафаватлу яз ам Советрин власть гъалиб хъайи лап сифте йикъарилай башламишна адан патал акъвазна. Им шаирдин еке гъунарлувал ва Советрин гъукуматдиз вичин патай къалурай къагъриманвал ва игитвал тир. И къагъриманвиликай ва игитвиликай адан баркаллу поэзиядин бине хъана. Абуру шаир вич жегъил хъувуна «Гъеле лап мичIи тир вахтунда, манияр лугъуз ваъ, датIана шезвай вахтунда за пакаман ярар акуникай, рагъ алай югъ акуникай тамарзлу яз хиялар авунай. Ингъе, халкъарин гатфар атанва, рикI жегъил хъханва ва за гила гафарикай шад манияр туькIуьрдай къуват гисс ийизва» – лагъана Сулеймана вичин цIийи къадар-къисметдин гъакъиндай.

Октябрдин революцияди азад хъайи гъар са касдиз цIийи ватан гана. Гъардан ватан гегъенш хъана. Нагагъ виликдай СтIал Сулейманаз анжах 17 хуьр авай Куьре ватан хъиз аквазвайтIа, гила ватандин сергъятар сифте вири Дагъустан, гуьгъуьнлай вири Кавказ, ва, эхирни, вири урусат къадайвал гегъенш хъана. Идахъ галаз алакьалу яз Сулейманан поэзиядин тематикани гегъенш жезва: Куьре – Дагъустан – Кавказ – Россия.

Ватандин кѡагъриман тек са адан тарифар ийизвайди ва четин йикъара яракъ гъиле кьуна ам хуъзвайди туш. Кѡагъриман гъаки ватандин кимивилерилай наразиди, вичин ватандин ажузвилер, сефилвилер эхиз тежезвайдини я.

Граждан дяведин йисара, малум тирвал, Дагъустанда, Кавказда революциядиз акси инсанри кьил хкажнавай. Уълкве садан гъилей масадан гъилиз физвай. И кардал рази тушиз, Стѡл Сулеймана «Дагъустан», «Кавказ», эхирни «Урусатдиз» тѡварар алай ши-ирра гъарайзава: «Гъар атайдан жез вун гъамбал, гудач ваз гъакъи, Дагъустан», «Гъузе-та на эдеб, гъая, хъухъ чиниз регъуь, Дагъустан», «Загъирда вун вилер ахъаз, батѡинда буьркъуь, Дагъустан», «За фагъумна, и ви дердер жезмаз эхи, Дагъустан», «Гъар атай-даз вичиз гуьлге – ацукъдай чардах, я Кавказ», «Гъар патахъ туькѡуьрай пурар – вун чергес кьалтах я, Кавказ», «Гафар гуьрчег, амал мурдар, вун гъикъван алчах я, Кавказ», «Гъар атайда ягъиз метѡер, яд хъвадай булах я, Кавказ».

«Урусатдиз» шиирдани, гъикъван и цѡйи ватан сифте яз жегъилди ятѡани, Сулей-мана умуд кутуна, уьткем хци хъиз адан чѡуру гъаларни винел акъудзава. Шаирди вичин чѡл лап фадлай таниш касдиз лугъудай хътин туьгъметдилай башламишзава: «Иеси къей урусат». Амма «Дагъустан», «Кавказ» шииррилай тафаватлу яз и шиир-да Урусатдивай чара-куьмек тѡалабзава, шаирди адак умуд кутазва. Иниз килигна ада Дагъустандинни Кавказдин вилик эциг тавур суалар Урусатдив вугузва: «Чун и гъалда тунва вучиз? Чаз фидай рекъер амач хъи», «Гъар атайди твазва кѡвенкѡве, чи юлдашрин тѡвар амач хъи».

Граждан дяведин йисара туькѡуьрай и шииррин арада еке чка «Гъуьруьятди» кьа-зва. Стѡл Сулейман гъикъван кѡел-кхъин тийижир кас тиртѡани, адаз дуьньядин къ-арма-къатиш гъаларикай хабар аваз хъана. Хабардар хъуниз килигна ада викѡегъдиз чи ватандин ажугълу душманар – Врангель, Колчак, Деникин, туьрквер, Бичарахов лянетламишна, абурун далудихъ галай Англияни Франция пислемешна.

Стѡл Сулеймана граждан дяведа неинки са шиирдалди, гъакини хсуси гъилералди-ни иштирак авуна.

1919 лагъай йисуз Куьре округда Деникинан аксина яракълу восстание хъана. Округ-дин ревком шаирдин хуьре – Агъа-Стѡлдал авай. Ина ам ревкомдин член тир, Совет гъукумат патал женгчи хъайи Гъажимет Сафаралиевахъ галаз таниш хъана. Инкъила-бчийрин эсердик кваз ва вич зегъметчи халкъдин арадай акъатнавайди яз ада Жалгъан дагъда дявеяр фидай вахтунда гъиле яракъ аваз Октябрдин революциядин къазанми-шунар хуьз хъана. «Чи гъар са кар къешенг хъана» шиирда Сулеймана руьгъ шад яз лугъузва: Деникин залум чи винел атайла къарагъайд я эл; кьуна яракъ, чандик кваз хъел гъарма сад са перленг хъана». – Дагъустан» поэмадани шаирди Деникинан аксина тухвай дявеяр рикѡел хкиз лугъузва хъи, «чпиз», яни гъиле яракъ аваз женг чѡугъазвай ксариз, вири жемятди куьмек гуз хъана:

**Я къужа хъанач, я къари,
Я куьлуьд хъанач, я ири,
Хуьруьн зегъметкеш папари
Гана чаз куьмек, Дагъустан.**

Граждан дяведин йисарин эхирра туькѡуьрай са шиирда Сулеймана умудлу яз ла-гъана:

**Са къуз вазни аквада экв,
Гъамиша мичѡиз амукъич.**

Шаир гъахъ хъана. Са гъадаз ваъ, Россиядин вири халкъариз Октябрдин революци-яди, Коммунистрин партияди ва Советрин гъукуматди экв кьалурна.

III

Цийи уьмуьрди цийи кьуватар кутуна, цийи чӀалар арадал гъана, цийи девранди цийи кьуватар СтӀал Сулейманакни кутуна. Чи девирда ам неинки халкъдин арада машгьур шаир хъана, гьакӀни ам жегил хъхъана, адаз цийи кьуватар атана. И кардин жигъетдай шаирди партиядинни гьукуматдин дирекрих галаз саналди хъайи малдаррин совещениедал рахадайла лагъанай: «Юлдашар, зи уьмуьрда зи кьилел гзаф крар атана ва заз гзаф крар акуна, Анжах кьуьзуь кьилихъ халис инсандин шадвал, жуван ватандал, жуван девирдал дамахун вуч затӀ ятӀа ва руьгъ хкаж хъун вуч затӀ ятӀа заз гила сифте яз чир хъана». Вич Сулеймана муьрхъ кьурди яз, коммунист партияди ва Советрин властди чиликай хкудай, михи авур, хци авур ва нур акъудай яракъдиз тешпигъ авунай.

Ингъе, гъа иниз килигна, СтӀал Сулеймана Совет власть гъалиб хъайи сифте йикъарилай рикӀин сидкъидай кьезвай гафар, вичин шаирвили бажарагълувал ва вичин чан Ватандин, азад хъанвай халкъдин, коммунист партиядин, чӀехи регъбер Ленинан рекъе эцигна.

1935-йисуз Дагъустанда, иллаки чкадин шаиррин ва писателрин арада ихтин хиялар ва гевилар авайди ашкара хъайила, СтӀал Сулеймана вичин дуст Максим Горькийдиз махсус кагъаз ракъурна. «За фикризав хьи, – лагъана шаирди, – чи кьенин девирда чи уьлкведа буьркьубуруз экв аквадай вилер, бишибуруз ван жедай япар, къецӀилбуруз чими жедай кӀуртар, рикӀелни аламачирбуруз хъсан шивер, мекъибуруз чими рагъ, кьуьзуьбуруз жегилвал гьикӀ жагъизватӀа, гьадакай ихтилат авуртӀа гзаф хъсан жедай. Чина ам гъар са къадамда дуьшуьш жезвай кар я, амма зи рикӀиз дакӀан жезвайди ам я хьи, и кардив вири вердиш хъанва, идал садани тажубвал ийизвач, им рикӀелай алудзава». Шаирди Максим Горькийдивай, иниз килигна, Дагъустандиз «цийи вилералди» килигдай ксар ракъурун ва и еке аламатрикай абуру кхьин тавакъу авуна.

Вичел атайла СтӀал Сулеймана кьин кьунай: «Чи уьлкве мягкъем я, жегил я, сагъ я, уьмуьрдал шад я ва кьудратлу я. И кардал за гъамиша гьейрандиз еке шадвал ийизва» Ва мадни: «За, я жуван сагъвал, я кьуватар гъайиф татана, зи амай уьмуьрни михьиз чи чӀехи, бахтавар Ватандиз къуллугъуниз акъудда».

Шаирди хиве кьур гаф баркаллувилелди кьилизни акъудна. Кьуьзуь хъуниз килиг тавуна, сагъсуз хъуниз килиг тавуна, савадсуз хъуниз килиг тавуна, ада датӀана чи Ватандин вилик финал гьейрандиз шадвили лувар кутунваз вичин лап хъсан чӀалар Ватандиз, чи зегъметдал рикӀ алай халкъдиз бахш авуна. Абурун гъалибвилерикай ва пашманвилерикай вичин гъалибвилер ва пашманвилер хъана. Ада вич уьмуьрда хьиз поэзиядани Ватандин къуллугъчи ва советрин халкъдин вафалу хва тирди къалурна.

СтӀал Сулейманаз гъа са вахтунда чизвай хьи, Коммунистрин партиядин сиясат кьиле тухуник экенӀ тавуна халкъдиз къуллугъ ийиз жедач. Низ халкъдиз къуллугъ ийиз кӀанзаватӀа, гъада партиядизни къуллугъ авуна кӀанда. «Большевикрихъ авай гьейратдалди, гьакъисагъвилелди ва намусдалди кӀвалахун лазим я, – лагъанай Сулеймана, – вучиз лагъайтӀа, чпин патахъай чи партияди, фяле синифди женг тухузвай шадвилерилай гьейри маса шадвилер инсандихъ авайди туш ва хъунни мумкин туш. Идан гъавурда гъатдай вахт я! Идан гъавурда гъатдай вахт фадлай хъанва, юлдашар!»

Гьикъван акъулу гафар я! Абур коммунистрин партияди литературада ва искусствода тухузвай вичин сиясатдихъ галаз кьенин юкъузни гьикъван дуьз кьезватӀа килиг.

Гъеле гъа 1920 лагъай йисара СтӀал Сулеймана къатӀана хьи, азад хъанвай халкъариз цийи уьмуьр туькӀуьрунин карда еке куьмек регъбер Ленинакай хъана. Совет властдин девирда туькӀуьрай сифте шиирда («Азавал») Ленинакай икӀ лагъана:

**Ленин юлдаш – пара куьмек,
Еке тир кьуват хьана чаз.**

Ленинан тIвар СтIал Сулейманан рикIелай рекьидалди алатдач. Лениназ ада вичин муьгъуьбатлу рикIе туькIуьрнавай лап иер чIалар башламишна. «Ленин кьейила», «Январдин 2I», «Ленин кьейидалай кьулухъ», «Ленин юлдашди авур веси», «Мягькем яхъ Ленинан рехъ», «Ленин я чи регьбер», «Лениназ», «Чи Ленин я эвел кьилий» шиир-ра Ленинан баркаллу кьамат кьалурнава. «Куьгъне межлис чукурайди, сифте кьелем акIурайди, хаинрихъ галкIурайди Ленин юлдашдин кьармах я», «Ленин юлдаш эвел рахай, фена квехъ рикI куз, кесибар, зегьметчийрин патахъай алахънай физ-кьуз, кеси-бар», «Чаз азадвал кьачур устIар, зурба Ленин я адан тIвар».

СтIал Сулейман Ленинакай гзаф кьадар сагъ-битав шиирар туькIуьруналди акъ-вазнач. Ватандин тариф ийизвайлани, Яру Аскердиз тебрик ракурдайлани колхозар мягькем авуниз эвердайлани, куьрелди, чи уьлкведин, чи партиядин, чи властдин, чи халкъдин вилик финиз талукъ тир гьар са чIала Ленинан азиз тIвар ава.

Вич рикIин кьеняй мягькем ва вафалу ленинчи хьуниз килигна, СтIал Сулеймана датIана Ленинан весиятар кьилиз акъудна, адан рехъ кIевиз кьуниз эверзава:

**Ленин юлдашдин вичин рехъ.
За лугьун кьез, ам мягькем яхъ.**

**КIантIа пака, кIандатIа кье,
Ленина эцигай муькье,
Гьазур я чун гьадан рекье
Сад амай кьван чан эцигиз.**

Ленинахъ галаз санал СтIал Сулеймана вичин шиирра чIехи Коммунистрин парти-ядин тариф ийизва, адан баркаллувал ачухарзава. Шаирдин яратмишунра партия чи уьлкведин, чи гьукуматдин рикIни жигер, чи вилик финин кьилин кьуват я, – лугьузва. «Большевик я чи вацIун тIвар» шиирда шаирди еке устадивилелди айгьамдин суьретри-кай менфят кьачуз, Коммунистрин партияди куьгъне гьукумат алудайди кьалурзава. Сулеймана партия зарбдиз вилик физвай вацIув гекъигзава. И вацIал ада «Большевик» лагъай тIвар эцигнава.

**Большевик я чи вацIун тIвар,
Ударник я сел атайла.
Душмандин багъдай еке тар
Пунай акъудна хьел атайла.**

«Чи партиядин рекъиз» шиирда СтIал Сулеймана партиядин рекъивай кьакъатна-вай чяхъ са карни авач лугьузва.

**Тамам и дуьньядин кьуват
Авайди я чи партияд рекъиз,
Эхир гьам я и мешверат
Йикъалай кьуз расиз гьяркъуьз.**

Коммунистрин партиядин политика (сиясат) чи халкъдиз гзаф кIанда, и полити-кади зегьметчийрин гьакъиндай еке кьайгъударвал ийизва. И фикир Сулеймана гзаф гуьрчегдиз «Чи кьуват» шиирда лагъанва:

**Душманриз инсаф тийидай,
Дустарикай хьел тийидай,
Живедилай гел тийидай
Гьахьтин сиясат ава чаз.**

СтІал Сулейманан игит поэзияда еке чка рабочий классдин темади кьазва. Лежбердин хва, вични лежбер тиртІани, уьмуьрни хуьруьн чкада акъуднатІани, шаирди гзаф дериндай чи уьлкведин вилик финин карда рабочий классди вичин чка кьазватІа хьсандиз кьалурна. «Фялейриз» шиирда лугъузва:

**Винел патай вун вили кьван,
Къене пад гевгьер я фяле,
Вич багдад я жезмай кьван,
Властдин гевгьер я фяле.**

**Дустуниз ийидай хатур,
Душманариз кьалуриз тур,
Чи Ленин юлдашди кутур
Гьа багьдин бегьер я фяле.**

**Лежбер юлдашар ахварай
Авудиз, гьан, лугъуз, кьарагь!
Кесибар гьяркъуь рекьерай
Тухвай вич регьбер я фяле.**

СтІал Сулеймана хсуси тежрибадалди лежбердиз кьилдин куьлуь майишатдихь эхир авачирди, ихьтин майишатдивай лежбердин жуьреба-жуьре тІалабунар тамамариз тежедайди кечирмишиз кьатІана. Гьеле яхцІурни цІуд йисалайни вилик Етим Эмина вичин вил нехирбанни чубан сад жадай, абуру «чанахьни чанта» саналди хьивегьдай девирдихь гала лагъанай. Эминан вил галай кар патал, лежберри уртах майишат тухун патал СтІал Сулеймана гьам шиирдалди, гьамни гьилер кьакъажна, кІвалахна. Ам 1930 лагъай йисуз хуьре тешкил хьайи колхоздик член яз экечІна ва ина ада кечмиш жедалди вири хзанни галаз кІвалахна. Колхозда шаирдиз бахт ва динжвал, пакад йикъахь инанмишвал ва халкъдин чина уьзуьагьвал жагъана. Кефер патан Кавказдин крайдин Советрин съездда рахадайла (1935) Сулеймана лагъанай: «Зун чи хуьре колхоз тешкил авур сифте йикъалай колхоздин член я». «Зи уьлкве, – лугъузва ада, – гзаф куьнуьяр авай чІехи багь я. Гьар са колхоз ван гьатнавай ва бахтулу са куьнуь я», «Агъа СтІалрин колхоз», «Колхозрик акахь тавуна амай юлдашриз», «Ужуз кьамир вуна колхоз», «Колхоздин пайдах», «Колхоздиз», «Эй юлдаш, вун жемир авам» тІварар алай шиирра Сулеймана лежберрин уртах майишатдин тариф ийизва, агъалийриз колхозриз гьахьуниз эверзава, колхозра намусдивди кІвалахун, темпелрихь галаз, куьгьне душманрин тумарихь галаз женг чІугун патал ван хкажнава.

СтІал Сулейманан яратмишунра лап дериндай ачухарнавай месэлайрикай сад дишегьлидин месэла я. «Бубадиз арза», «Къуьзуьдаз руш гун», «Дидедиз» шиирра шаирди куьгьне адетрихь галаз женг чІугвазва, дишегьлийриз кІвалахунин, кІелунин рехь гун тІалабава. «Колхозчи паб Инжиханаз» шиирда яшайишдин гьар са хиле итимдихь галаз барабар хьанвай дишегьлидин игит зегьмет кьалурнава.

Гьалдна гьилел крчун тупал,
Элкьуьриз гьакI гапIал-гапIал.
Мягьтел хьана зун а папал:
Заз адан зегьмет акуна.

Ватандин халис кьагьриман яз, халкьдин хайи хва яз, СтIал Сулейманавай гьич са вахтундани вичиз аквазвай чIуру гьаларин, инсанрин хесетрик квай нукьсанрин кьвалалай бейтерефдиз элячIна физ хьанач. Шаирдиз гьеле вичин сифте чIалар туькIуьр-дайла жемьтдин хьсанни пис адетар, фикирар, девирар ва умудар аквазвай. Гзафбур гьеле, айих тежез, ахвара амай. Халкьдин жендекдал алкIанвай зилийрихь – девлетрихь, истисмарчийрихь галаз Сулеймана ачухдиз женг чIугвазвай, амма жемьтдин гегьенш кьатарин векилрик квай пис, пехир хьанвай хесетрихь галаз гьикI дяве чIугван? Лугьун лазим я хьи, ихьтин месэла Сулейманалай вилик гьич са лезги шаирдини вичин вилик эцигайди тушир. Сулеймана и месэла неинки эцигна, амма гьакI баркаллувилелди тамамарни авуна. Сулеймана четин везифа – жемьтдиз меслятар кьалурун, не-сигьатар гун вичи хиве кьуна.

Дагьустандин писателрин сад лагьай съезддал рахадайла, Сулеймана шиирдалди лагьана: «Терг ая куьгьне тIебият, артух ая эдебият, халкьдиз це цIийи тIебият, – гьадак пай кутун хьсан я». И фикир мадни ачухдиз шаирди 1935 лагьай йисуз М. Горькийдиз ракъурай кагьазра лагьанва. Дагьустан фикирда аваз Сулеймана вичин мецелай икI кхьиз туна: «Чи и уьлкве якьин хьи, вазни ам ван хьана, рагарикайни кIамарикай, дагьларикайни вацIарикай ибарат я. Граждан дяведин чIавуз партияди ва игит партизанри и дагьлара гзаф балаяр алудун лазим хьана. Амма кьени дуьзарна кIанзавай лекьвер-синер ва четинвилер гзаф ама. Гила гьахьтин рагар ва инсанрин кьанажагьда дуьзарун герек жезва, вучиз лагьайтIа чи кьекьвераг халкьар анжах инкьилабдилай кьулухь инсанрин жергедиз акьатна, акьан чIавалди абур буьркьуь тахай рухваря хьиз, садан рикIелни алачиз кьазмайра гадарнавайбур тир».

СтIал Сулейманахь «инсанрин рикIера ва кьанажагьда авай рагар ва кIамар, дагьлар ва вацIар» дуьзардай гзаф чIалар ава. Ихьтин чIалар, ацукьунин, кьарагьунин, цурудан-уькIуьдан гьавурдик кутазавай чIалар, инсанриз акьулла меслятар кьалурзавай, несигьатар гузвай чIалар ада вичин шаирвилини кIвалахдин саки вири девирра туькIуьриз хьана. Несигьатвилини чIаларни гзаф дуьшуьшра тайин тир инсанриз бахшнава, гьакьикьатда кьилел атай агьвалатрикай яратмишнава. Амма, икI ятIани, абуршаирди гьич садра хьайитIани и инсанрин тIварар кьазвач. Вучиз? И инсанар халкьдин душманар туш, абур гьа халкьдин кьилдин паяр я, гьеле гьавурдик акат тавунавай, кьулухь галамукьнавай ксар я, фукьараяр я. ТIвар кьуни абурун кефи хада, абур халкьдин вилик, чпи авур са тахсиркарвални авачиз, абурдай аватда.

Сулеймана яртмишнавай несигьатвилини чIаларин асул-метлеб инсанар гьавурдик кутуниз, абур уях авуниз эверун я. И фикир ада вичини хиве кьазва. «Тийижиз» шиирда шаирди икI лугьузва:

**Эй фекьир, – ахмакьрин ахун!
Мус чир хьуй ваз атIласни хун?
Миллиарддикай я рахун,
Вичиз пудкьад, виш тийижиз.**

**Шумуд патахь зун квев рахан?
Шумудун кеф за закай хан?
Вичел тIвар эцигна багьман,
Гьич недай емиш тийижиз.**

СтІал Сулеймана чІалар несигъат гунин асул къайда яз айгъам ишлемишнава. «Ах-макъвал пис четин тІал я» шиирда айгъамдихъ авай къуват аннамишзаваз, шаирди къейд ийизва: «Шумуд ахмакъ гъавурда тван, шумуд айгъамдалди гатан».

Сулеймана ишлемишзавай айгъамар гзаф акъул авайбур я. Месела: «Жуван рикІиз кІан хъуналди, – аршдик тІуб кя жедайд туш», «Ламран винел чергес пурар, – балкІандивди тай жедайд туш» («Жедайд туш»), «Чакъалри кІватІ жез хъуналди, Куьредин вацІай яд кими жеч», «ВиртІедив тІуьртІан рекъекъуьл, сивяй туькьуьл дад кими жеч» («Кими жеч»), «Са хъуьтІуьк квай тІваларикай Къафкъаздиз пару жедайди туш» («Бендедин рикІ хъайитІа дуьз»).

Айгъамдалди яратмишнавай чІалар неинки са инсанриз талукъ я. Сулейманахъ яшайшдин месэлайрикай айгъамдалди туькІуьрнавай шиирарни ава. И жегъетдай иллаки «Гъуьруьят» хъсан затІ я», «Дуьнья алаш-булаш хъана» хаслу я. Ибура шаирди айгъамдалди 1917-йисан февралдиз хъайи революцияди гайи гъуьруьятдин усалвал, гъар атайдаз яйлах жезвай Кавказдихъ граждан дяведин йисара садвал авачирди къалурзава.

Сулейманан несигъатрин чІалар гзаф девлетлу ва гуьрчег суьретрив гекъигунрив, тешпигунрив, къаб алай рахунрив ацІанва. Гзаф дуьшуьшра шаирди устадвилини къайда яз сад садав къве шикил гекъигзава. Адет хъанвайвал бейтинин сифте къве цІарцІихъ къилдин мана авач. И къве цІарцІихъ галаз къвед лагъай цІар гекъигзава. И гекъигунин нетижада къвед лагъай къве цІарцІе ганвай фикир артух ачухди, гъавурда гъатдайди жезва. Ихътин къайда чал, «Ахмакъвал пис четин тІал я», «Хъсан туш», «Жедайди туш», «Тербия», «Тийижиз» ва са хейлин маса шиирра дуьшуьш жезва.

Партияди, гьукуматди ва халкъди, шаир СтІал Сулейманаз еке къимет гана. Ада 1934 лагъай йисуз хъайи СССР-дин писателрин ва Дагъустандин писателрин съездра иштирак авуна. Москвада ам урусрин чІехи писатель Максим Горькийдихъ галаз таниш хъана. М. Горькийди Сулейманахъ авай шаирвилини еке бажарагълувал къатІана ва ада Сулейманаз «Къад лагъай виш йисан Гомер» лагъай тІвар гана. 1936 лагъай йисуз адаз Ленинан орден гана. Кечмиш жедалди са тІимил йикъар амаз Кьиблепатан Дагъустандин агъалйири ам СССР-дин Верховный Советдин депутатвиле кандидат яз къалурнай. Амма инсафсуз ажалди сечкияр жедалди ам чи арадай акъудна. Шаир 1937 лагъай йисан 23 лагъай ноябрдиз кечмиш хъана.

Стіал Сулейманан 155 йис

СТІАЛ СУЛЕЙМАН

СТІАЛ СУЛЕЙМАН Я ЗИ ТІВАР

*(Арбен Къардаша гъазурна, 2014-йисуз чандай акъатай
«Экуьнин гъед» ктабдай шишрар)*

АХЦЕГЪ ГЪАЖИДИЗ ЖАВАБ

Рахамир вун акъван клевиз,
Герек туш а ванар, «къучагъ».
Чир хъухъ, гила за ви сивиз
Яда мягъкем дапIар, «къучагъ».

Эвер вуна зи гъал жузур,
Ахпа къала, це на ви зур.
Акурд я заз са виш агъзур
Ви къилихдин ламар, «къучагъ».

Ша терг ая на а пеше,
Зи межлисда вун къвеч виже.
Вазни чир хъухъ, фидач ише
Ахътин хъенчIин къапар, «къучагъ».

Тваз кIан жеди ваз зун кIеве,
А усалвал къач за хиве.

Эхирни пашмандан сиве
Гъатда ламран цIапар, «къучагъ».

Мийир вуна маса гиман,
Къиле фич – вавай гъаяман
Жедач ви дердиниз дарман,
Куърсарда на япар, «къучагъ».

Шумуд ву-хътин алан-къулан –
Ягъайд я хъи за квез палан!
Заз кичIеда жез ваз залан,
Гзаф ягъайтIа пар, «къучагъ».

Гъич са затIни тушиз кими,
АцIанава зи зирзими,
Даяз туш паракхут-гими –
Дериндава лабар, «къучагъ».

ГатІамир вун зав кІевелай,
Аватда халкъариз виляй,
Акъудналди михъи гъуляй,
Куьтягъ женни ятар, «къучагъ».

А чІалар гваз залай алат,
Эхир жеди ваз хажалат.
Геж чир жед ваз зи агъвалат,
Сулейман я зи тІвар, «къучагъ».

ГЪАЖИКІА

Уьмуьраллагъ зи яшинда
Заз гъич тахъай ван хъана хъи.
Ци Куьредиз хунІ гишинда,
И кар заз дакІан хъана хъи.

Гьелбет, булда и гъажикІа,
Нез жез мумкин жедач вакІа.
Тамам Дагъустанда, ЯркІа
Мад адан дуван хъана хъи.

ЧІур хъуй вич акъатай ери!
СтІалар, чІугвамир кири.
КІватІ жез Дагъустанни вири.
Пуд манат мизан хъана хъи.

Хъипи машмаш хъиз я тини,
Фан рангни я яру хини.
Сиве турла туькъуьл хинни,
Анал зун гьейран хъана хъи!

За кІус за авуна дадмиш:
Яд тахъвайтІа жеда бамиш.
Туькъуьлвилиз лап нергимиш,
Им кьифре-дарман хъана хъи.

Дад акурла тим жеда тух,
Мумкин авач нез жез артух.
Сарубугъда туна къулухъ,
Хархардиз майдан хъана хъи.

ТуьтІуьникай авач чара,
Недайла акІида сара.
Са пай туна хквед хъара,
Гьам чІуру фарман хъана хъи.

Машиналди бул хкведа,
Теспягъдилай твар екеда.
Заз дакІан затІ и уьлкведа
Чи кІвализ мугъман хъана хъи.

Фагъумзамаз идан тегьер,
Гьелбет, гзаф жеда бегьер.
Эрекъни жеч ихътин зегьер:
Зун тахъвай пиян хъана хъи.

Пул ганач лугъуз ви гъиле,
Авуна заз ихътин гъилле.
Гьар фу недайла чи кІвале
Хъайид йикъ-шуван хъана хъи.

Вич ктІайд яз, гунуг масан,
Рекъиз къаст ян вид зи хзан?
Векъелар Малла Рамазан,
Им батІул дуван хъана хъи.

Гана лугъуз шей аламаз,
Ихътин кардан бес, ярамаз?
Ви кылив зун лап аннамаз
Ахмакъ Сулейман хъана хъи.

КЪВЕ КІВАЧІЕЛ КЪЕКЪВЕДАЙ ЛАМ

Къве кІвачел къекъведай са лам
Акуна заз, тІвар авайд туш:
Чидач хъи гъич чІугвар улам,
РикІиз гъич кьарар авайд туш.

Ахътин затІ жеч и дуьньяда:
Рипе мухни санал неда,
Куьгъне лиэн кваз гуьнеда
Къежей къуз гьунар авайд туш.

Я яц, я балкІан, я гамиш
Гыч са затІ жеч икьван кьизмиш.
Адаз вичиз гыч бегенмиш
Падишагь, хункар авайд туш.

Куьгьне кьенер вичин сиве
Тун тавуртІа, кьада дяве,
КІасна рекьиз кІанда деве,
Вичелай санкІар авайд туш.

Гьакьван рази хьанава чун,
Виш манат це квезни кьачу,
Тумун кІаник цІару кашу
Квайд я, мад кІаркІар авайд туш.

Тегьер лугьун за квез адан:
Вичиз кІанда кьилди майдан.
Гьелбет, жинс я лап Гьамадан,
Пара юмшагь чІар авайд туш.

Рангни буз я, вични эркек,
Агьзурдакай садни жеч тек,
ТІиш цавуз кьаз яда гьакІ кек,
Кьуз-йифиз ахвар авайд туш.

Гьикьван туькІвейд я амалар,
Тваз вичин хамуна ялар,
Тарди туш нехирда малар, –
Гена вич крчар авайд туш.

Кьекьуьнизни гьакьван зирек,
Регуьз секлем тухуз герек.
Твагни кьалгьан язва хуьрек,
Маса куьнив кар авайд туш.

Еришдизни гьакьван дири,
Са синих ква – тум я куьруь.

Гьелбет, рехи хьанва фири,
Акьул вич санбар авайд туш.

Залпанддин кьил вуна чилел
Вегьимир, алчуда гьилел:
Диши лам акуртІа, кьилел
Чугвад, – ихтибар авайд туш.

Гьар кьвайи кьуз кьадач кІвачер,
Алукьиз кукІварда тІишер.
Гыч са затІ жеч ихьтин ашер,
Чавш лугьуналд ар авайд туш.

Акахьна балкІандин тІветІвер,
Гьалчиз чилел кьахчуз метІер.
Гыч са затІ жеч ихьтин бетер,
Лугьунин кьадар авайд туш.

Халис шив хьтинд я хвейи,
Виш манатдин я гьавайи.
Чубандилай кьыр, санайи
Масадаз бакар авайд туш.

Гагь-гагь акьул жада кьери,
Вичиз течиз вичин ери.
КІватІайтІа гьайванар вири,
Адав барабар авайд туш.

ТІимил мухалди вердиша,
Йифди-югьди, гьар гьамиша
Жезамай кьван ишлемиша, –
Ял ягьиз икьрар авайд туш.

Эй, Сулейман, на и ванер
Низ хьуй лугьуз гьалчда кьванер?
Эхир кукІварда ви кьуьнер,
Им чІалаз ухшар авайд туш.

КУЬРЕ ЭГЬЛИЯР

И Куьре эгьли лезгийрин
Терсина хиял гзаф я.
Чпиз чпин акьул дерин,
Чанарик квай ял гзаф я.

Я хийир чидач, я зарар,
Са гафунал кьаз туш кьарар;

Иеси кьей кьавах тарар –
Тан тІимил, чкал гзаф я.

Я дуст чидайд туш, я мидя,
Туна чанда пара иддя,
Арадал алачиз миддя.
ГьакІан кьалмакьал гзаф я.

Сивевай гаф – «валлагъ, биллагъ»,
Кар чидайбур туш гъакъиллагъ.
Гъар са дядединни силагъ
Дергесни мукал гзаф я.

Заз акуна шумуд чанар,
Крар зурба пагъливанар,
Чи Куьреда безирганар
Кар тIимил, гъамбал гзаф я.

Гафар – зурба, крар – бада
Ише тефидай эхирда.

За фагъумна: чи нехирда
Жунгав – тIимил, кал – гзаф я.

Фагъумнамаз вичин фурма:
Каракул-хъицикь я бурма.
Жедач чи тамара хурма –
Чуру хват, чумал гзаф я,

АватIа ван жедай япар,
Сулейман, на ая хабар,
Фагъумнамаз – уьмуьр санбар,
Акьулдиз аял гзаф я.

КАВХА

Жеч ина ресед-салагъа,
Я эллер, чун инлай чкIин.
Вядед къванни хуьр элягъа,
Белки, чаз масанал туькIуьн.

Гъикъван ягъайтIан куьне юкI,
Къведач инал я кIан, я кIукI.
Жемятар, куьн инлай чукIукI,
Ая кван са маса мумкин.

КIватI жеда куьн гъар агъсакъал,
Гъиле къуна теспягъ къукъвал.
ГъакI нубатсуз из къалмакъал,
Динж куьз тадач куьне мискIин?

Жафа хъана и кент-худа:
Къве кепек пул туртIа гъута,
Жемятарни маса гуда, –
Инсафсузвал вуч я рикIин!

Итим лугъуз я вич хаса,
Эхир чунни на гуд маса,
Гъиле къуна къукъвад аса,
Им чи винел хъана кескин.

Чир жезмач чаз ийир-тийир,
Гъич гудайд туш им чаз хийир.
СтIал Сулейман я шаир –
Тем акъадач ман, – за гъикIин?!

САМОВАР

Ша, жемир тIун вун чаз мукъвал,
Къваз чавай яргъаз, самовар.
Твамир тIун чи арада къал,
Пис фитне, гъавгъа самовар.

Паташов вич хъайла зурба,
Эцигна келледал турба,
Фагъумда на кIвални уба,
Бугъ акъаз къава, самовар.

Им са деб гъатнава чина
Михъи яд цаз тваз пичина.

Атайла мугъмандин чина
Уьзуьагъвал я самовар.

Чайчиди цаз нубат-нубат,
Ягъиз на цIикъвед макъамат,
Гъар са гъава, гъар са нугъат,
Межлисдин агъа самовар.

Жергедаваз истиканар,
Жунгавди хъиз ийиз ванар,
Ава къван вахъ ажеб гъунар,
Гум аршда, цава, самовар.

Даим хъвас на и кърасу,
Гъич ви рикел къведач хъи зу.
Ширин чайдихъ галаз насу
Чандиз я дава, самовар.

Попов чай хъайла багъа тир,
Мягледизни чклиз атир,
Кесибариз чирун къадир
Туш мирвет, рава, самовар.

Гъи касдиз хъайтла девлет,
Гъадаз вуна ийиз гъурмет,
Кесибариз тийиз рябет,
Жеда вун лавгъа, самовар.

Эхцигайла нянин сегьер,
Ялгуз хъунухъ я вун зегьер.
Сулейманаз чидай тегьер
Фагъум кван жува, самовар.

СУДУЯР

Авач къван куь чанда инсаф,
Са зерре мирвет, судуяр.
Гъич къабулич кесибдин гаф,
Тагайтла ришвет, судуяр.

Сят клуьдаз куьн жеда судда,
Иблисди куьн твада худда,
Гъахъ гвай кесиб куьне клудда,
Тагайтла къимет, судуяр.

Килигиз къвазда куьн чиниз:
Са затI гъат тавурла гъилиз,
Акъудич а дуван къилиз,
Кхъиз гуз суьрет, судуяр.

Квез жедайвал за лугъуда:
Шумуд факъир куьне куда,
Стха куьне маса гуда,
Тагайтла ришвет, судуяр.

ДакIандахъ элкъурна далу,
Кепекдихъ маса гуз халу,
Ахътинбурал жибин – дулу,
Жедайд туш девлет, судуяр.

Фена икI шумуд замана,
Эй, факъир дели-дивана
Квез авуна Сулеймана
Чир хъухъ и туьгмет, судуяр.

ДЕВЛЕТЛУЯР-ЧИНОВНИКАР

Я стхаяр, пул авайдаз
Начаник уртах хъана хъи.
Вичиз девлет бул авайдаз
Кесибар алчах хъана хъи.

Инсаф ая вуна, залум,
Кесибариз гумир тIун рум.
Иеси къей «добрым утром»,
Халкъдиз вакай мах хъана хъи.

ГъакI къияй-къилиз фидани?
Куь крар гъакI дуьз жедани?
«Сагъ хъуй» лугъун «досвидани»
Им маса саягъ хъана хъи.

Гъурел тIвар эцигна «мука»,
НекIедиз лугъуз «молока»

ЧукIулни шиш, каструлка –
Ихътин къаб-къажах хъана хъи.

Къулавай цIуз лугъуз «огонь»,
Киридиз лугъуз «прогон»,
Къуьнел хъайла яру погон.
Тишерал кърмах хъана хъи.

Къве чин акъалтнамаз вичел
Ришвет къачуз, тагуз мажал,
Кесибариз лугъуз «пошел»,
Ибурув дамах хъана хъи.

Кар фагъумна Сулеймана:
Бязибур хъана дивана.
Кесибар амаз ксана,
Бязибур уях хъана хъи.

ПЕХЪРЕНИ ВИЧ КАТРАЙ КЪАДА

Бязи гъайван вич-вичелай
Фида, гъич сабур тийижиз;
Алатна залпад тѣшелай,
Итимвал, абур тийижиз.

Чил вегѣда къуру гъуълуз,
Са затѣ текъвез вичин гъилиз,
Марфадин яд атай хулиз
Гуьргенни, Санбур тийижиз.

Гъар ахмакъдихъ жѣда са хух, –
Гъикѣ рахада – адав рахух!
Даим вичиз нагъварни мух
Кутадай ахур тийижиз.

Вичин крар хъайла дуьзмиш,
Гъейрибур тежѣз бегенмиш,
Пин жунгав хъиз хъана къизмиш,
Вичиз тфенг, тур тийижиз.

Гафунал кѣан, я кѣукѣ текъвер,
Сивяй чикѣиз гъар патахъ гъер,

Рикѣиз кѣанда виртни дуьдгъвер,
Вичин хуьрек шур тийижиз.

Я гъахъ-гъисаб, мизан-терѣз
Течиз, гъейрибурал хуьрѣз,
Иеси къей къуьртѣуь вечерѣз
Вич ацукъдай къур тийижиз.

Гъар са пехъ вич хъана лачин,
Тежер гъуьрчѣз хъана кѣвачин.
Шузарар къазунда вичин,
Сивиз къадар тѣур тийижиз.

Кѣантѣа зарар, кѣантѣа хийир –
Чѣдач вичин ийир-тийир.
Гъарда санлай ийиз гъиргъир,
Ахтани айгъур тийижиз.

Дуьнья хъана алаш-булаш,
Сулейманан гъалар яваш,
Юхсулвилив ийиз саваш,
Я гъуьрмет, хатур тийижиз.

ЗАЗ АКУНА САД

Я дустар, заз акуна сад,
Дамах гваз гъил эѣевайди,
Вирт я лугъуз заз хъана шад,
Шур я къван вич къѣчевайди.

Фагъумна за вичин тегъер:
Сив къакъунда сегъер-сегъер.
Гъи жуьре ваз кѣантѣа зегъер
Я къапуна вичевайди.

Нагагъ са затѣ вичиз къаншар
Тахъайтѣа, ав чѣугвач нашар,
Тумун кѣвенкѣвел аламач чѣар –
Йифди-югъди гъуьрчевайди.

Вич залайни фейи фяле,
Къан аваз къѣкъведа пеле.
Акурлахъди фида зегъле,
Патрумдаш я хуьчѣевайди.

Фагъумдач жегъил, я къужа,
Жизви крар твада гужа.
Хва къей касдин буьркъуь ружа
Даим вини кѣвачевайди.

Сеферда фер-къар чѣугуниз,
Давамлу я пар чѣугуниз;
Айиб мийир, ар чѣугуниз
Даим вичин пешевайди.

Я акъвазич сивни секин,
Я вав гуч рахадай мумкин.
Далу вичин гъахътин секин,
Ишлемишиз вижевайди.

Вичиз вич тим хъиз жез еке,
Фитнедивди чІуриз уьлкве.
СтІал Сулейман я рикІе
Экв аквадай шуьшевайди.

СУЛЕЙМАН, ВИ ГАФАР ПИСДА

Куьк яз акваз вакІав мукъвал –
Эхир азият кими жеч.
Ав чІугваз вердиш я чакъал,
Вичин хесият кими жеч.

Куьз герек я яръи рахун?
Са къимет жеч атІласни хун.
Хьунухъалди аслан яхун,
РикІикай гьейрат кими жеч.

Бейхабар серф къачуналди,
Гатаз жеч ам лашуналди.
Филдилаш я чІар финалди,
Вад ламран къуват кими жеч.

Вичиз гьейри зенд авурди,
Вич рекъидай фенд авурди
РикІяй къудич жанавурди –
Гьелбетда, геж, фад кими жеч.

Чизмач инсан ақуналди,
Гафар зурбаз рахуналди,
Чакъалри, кІватІ жез, хьуналди,
Куьрдин вацІай яд кими жеч.

Я гунуг течиз, я къачуз,
Я багъа течиз, я ужуз,
Гафар зурба, серфе ажуз,
Ихътин михеннат кими жеч.

Акуна заз са бязибур,
Пехъи къилавда тваз гапур,
Вич гъакІан юхсул, такабур,
РикІяй адават кими жеч.

Юкъуз къавал, йифиз къвалак,
ТІиш экъуьриз масдан хърак,
Серф гъатайтІа вичин сарак,
КІвач къадай ният кими жеч.

Тум кафалда авай рагъул,
А къамбадиз къвез туш акъул.
ВиртІедив тІуьртІан рекъекъул,
Сивяй туькъуьл дад кими жеч.

Сулейман, ви гафар писда.
Нивди я ви и силиста?
Лугъумир на гъар межлисда –
Сад тахъайтІа, сад кими жеч.

КЪАФКЪАЗ

Икъван эллер ийиз на кІватІ,
Им вучтин ягънагъ я, Къафкъаз?
Вахъ галаз на чунни барбатІ
Авун вуч кІвалах я, Къафкъаз?

Им мусибат хъана еке,
ЧІур мийир тІун на чи уьлкве.
Гъар атайда вичиз гуьлге –
Ацукъдай чардах я, Къафкъаз.

Гагъ хузар хъиз, гагъ на чІижер,
Гуж мийир чаз эхи тежер,
Гъар атайда вичиз ичер
АтІуз недай багъ я, Къафкъаз.

Шумуд кас ваз жада шерик,
Шумудаз на гуда шилик,
Сан къиле вун ийиз терик,
Шумуд вав уртах я, Къафкъаз!

На виридахъ акализ яб,
Вуна гайи гъар гаф я таб.
Гъар акъахайдаз гудай таб
Вун ламран къалтах я, Къафкъаз.

Мад авачни вилаятар?
Куъз акъатна икъван ви тIвар?
Гафар – гуърчег, амал – мурдар,
Вун гъикъван алчах я, Къафкъаз!

Шумудав вун къугъвад къумар,
Шумудаз на гуда румар.
Серф гъатайла, яхун ламар
Къвез недай яйлах я, Къафкъаз.

Ява паб хъиз арадаллай,
Даима вил чарадаллай,
Им вуч яргъи «яхул даллай»,
АкълтI тийир мах я, Къафкъаз?

Къуна гъиле еке куъни,
Къил кукIварин ви декIени!
Гъар атайда вичиз тини
Ишиндай чанах я, Къафкъаз.

Гъар атайда гъализ чефте,
Вегида ви къилел фите.
Гъяд саласа юкъуз гъафте
Хъунухъ вуч кIвалах я, Къафкъаз?

Душманариз дерди кIелиз,
Дустарикай вуна хъелиз,
Сан къиле финиф са гъуълуз
Бес им вуч саягъ я, Къафкъаз?

Сулейманан веревирдер
Лугъунар я ихътин бендер.
Гъар атайда ягъиз метIер
Яд хъвадай булах я, Къафкъаз.

ДАГЪУСТАН

Гагъ жеда вун къуъзуъ къужа,
Лап чуру рехи, Дагъустан.
Гагъ гъиле къаз буъркъуъ ружа,
Жеда вун пехъи, Дагъустан.

Гъар атайда вегъиз лапIаш,
Гагъ жеда ви тегъер яваш;
Гагъ ийиз на дяве, саваш,
Жеда ваз ашкъи, Дагъустан.

Гагъ жеда вун шади-хуррам;
Гагъ гъиле къаз вуна вагърам,
Гагъ макъамда жеда тIарам,
Гагъ жеда гъуъргъуъ, Дагъустан.

Гагъ жеда вун пара алчах,
Кепекдик вун жедач анжах.
Гагъ ви гъалар жеда юмшагъ,
Гагъ жеда векъи, Дагъустан.

Гагъ картар гъиз, гагъни лекъер,
Гагъ жеда вун лап вацIун къер.
Бязибуруз вуна рекъер
Акъудда гъаркъуъ, Дагъустан.

Гагъ кIватIиз на гапIал-гапIал,
Гагъ лугъуз: «Теперь пропал»,
Гъар атайдаз жез вун гъамбал,
Гудач ваз гъакъи, Дагъустан.

Са кIус вуна инсаф ая,
Къамир гъиле яцIу пая.
Гуъзета на эдеб, гъая,
Хъухъ чиниз регъуъ, Дагъустан.

Гъар атайдаз хуш я Къафкъаз,
Тамашиз хъфида яб къаз,
Загъирда вун вилер ахъаз,
БатIинда буъркъуъ, Дагъустан.

Гагъ акъулдиз жеда наши,
Гагъ вун аял жеда гъвечIи,
Япар аваз жеда биши,
Гагъ жеда чIехи, Дагъустан.

Сулеймана лугъуз бейтер,
Дугърибур я веревирдер.
За фагъумна и ви дердер
Жезамач эхи, Дагъустан.

ЗАМАНАДИН ДЕРИН-ДАЯЗ

Вечрен кѝмет вад милиян,
Лугъуз чаз гужар хѝана хѝи.
Шумуд бенде тахъвай пиян,
Акѝулдиз нашар хѝана хѝи.

Йикѝа садаз жез ихтияр,
Шумуда чаз яда цѝаяр.
Яраз тумар кѝур и таяр
Чѝуруз вердишар хѝана хѝи.

Чинеругдихъ галтугиз нуькѝ,
Гагъ дуьгуьдал хѝуьреда цуькѝ.
Фагъумна за са бязи сикѝ
Асландиз ухшар хѝана хѝи.

Гѝар са чакѝал хѝана пехѝи,
Месѝлаяр ийиз яргѝи.
Кѝуьрен хамуналня векѝи
Жанавурдин чѝар хѝана хѝи.

Чир жезамач я вак, я сев,
Чаз чизамач чун фидай кѝев.
Гѝар кѝифрекай хѝана са дев,
Филдивди кѝаншар хѝана хѝи.

Гѝила чид кефер я, лугъуз,
Бахтавар кѝар-фер я, лугъуз,

Эвелдай лифер я, лугъуз,
Пехѝерин лужар хѝана хѝи.

Дуьнѝяд крар гѝейри жуьре,
Аслан саймиш тийиз кѝуьре.
Иеси кѝей кѝеред чѝере,
Вакни кишмишар хѝана хѝи.

Гѝар са бенде вичин кѝвалал
Дуьз аламач итимвилал.
Кѝаратикен цацун валал
Недай емишар хѝана хѝи.

Кицѝин гурѝѝул кѝуна хурал,
Гѝич мумкин ян фин ахварал?
Иеси кѝей кѝурай тарал
Хѝуьтѝуьз машмашар хѝана хѝи.

Шумуд лугъун, шумуд за тан?
Шумуд айгѝамдалди гатан?
Эсилдай яз лам Гѝамадан
Кѝивенкѝ алай крчар хѝана хѝи.

Заманадин дерин-даяз
Фикир ая гѝарда жуваз.
Стѝал шаир Сулейманаз
Зурба тешвишар хѝана хѝи.

ГѝАРДА ВИЧИКАЙ ХАН ИЙИДА

Фагъумна за: гѝарда вичал
Тѝвар эцигна хан ийида;
Акѝуллудаз тагуз мажал,
Кѝилди са дуван ийида.

Бейхабар яз вич вичикай,
Гѝер кѝвахѝна физ гѝакѝ сивикай,
Гѝар ахмакѝда са чѝарчѝикай
Лап яцѝу чукѝван ийида.

Я канаб течиз, я ипек,
Я дишид чидач, я эркек.
Гѝарда вичин руквад кесек
Еке кѝеви кѝван ийида.

Я югъ чидач вичиз, я йиф;
Акѝулдикай – пара зайиф.
Я хва кѝей кас, на ви тариф,
Бес я, мад гѝикѝван ийида?

Я вилик чидач, я кѝулухъ,
Я гам чидач вичиз, я рух.
Вичин кѝве яш ламран кѝудух
Деведлай кѝакѝан ийида.

Эй, факѝир дели-дивана,
Иер фагъум ая вуна.
Стѝал шаир Сулеймана
Азардиз дарман ийида

ВИЧИЗ ВИЧ БЕГЕНМИШДАЗ

Ваз на авур а ч!уру кар
Ам туьк!вей к!валах хъиз жемир.
Мич!и сура туш вун бакар –
Экв гудай чирагъ хъиз жемир.

Ваз вунни тим хъиз жез еке
Дуьнья къаз к!анда ваз мекве.
А вун квай арабад гуьлге
На авур чардах хъиз жемир.

Иблис къуна на ваз шерик,
Мийир акъван фитне-чуьруьк,
Гагъ къулухъ физ, гагъ-гагъ вилик,
Вун ламран къалтах хъиз жемир.

Ша вун инсафдивди рахух,
Мийир акъван къалабулукъ.
Иеси къей ви пейинлукъ
Ваз цуьквед яйлах хъиз жемир.

Амал – бетер, гафар – гуьрчег,
Таб амаз на ийич керчек.
Хъицикъдинни жеда лечек,
Ваз видни бап!ах хъиз жемир.

Марфадин яд къвазна пип!е,
Кт!ай вири гуда лепе.
Иеси къей руквад тепе,
Ваз вун лап Шагъдагъ хъиз жемир.

Ша акъвазра ви сив секин,
Ат!умир халкъарин минкин,
Макъамсуз чкадал эркин
Гъамни куь ятах хъиз жемир.

Нубатсуз ар ч!угваз вердиш –
Шумудаз вун жеда дуьшуьш!
Гъар къапуник къагъиз ви т!иш,
Ам катран къармах хъиз жемир.

Ви шикилдин гъа ви жуьре
Сад-вад кас кими жеч хуьре.
Иеси къей биши кере,
Ваз вунни уях хъиз жемир.

Эй, факъир, дели-дивана,
Фагъум ая на замана.
Ст!ал шаир Сулеймана
Ахъайзавайд мах хъиз жемир.

ВИЧ ЯЦ!УЗ КЪАДАЙ АВАМДИЗ

Ажайиб къвез фида дуьнья,
Я вилик, къулукъ тийижиз.
Са зерре къван эдеб, гъая,
Вичик квай синих тийижиз.

Т!вар инсан тир бязи хпер
Къуна къилик кут!ун епер.
Вичел т!вар эцигда лежбер,
Я къуьл, я мух, цуьк! тийижиз.

Дустар, за квез са агъвалат
Лугъуда, куьн гъавурда гъат:
Вичин уьмуьрда я сайяд,
Керекул, пехъ, ких тийижиз.

Акуна заз бязи чанар:
Гъая-вачир бязи чинар,
Акун къене вич ийинар,
Вичиз я син, легъв тийижиз.

Крар – яваш, гафар – еке,
Я вирт чидайд туш, я сирке.

Вичин рик!из к!анда шуьшке
Гатаз, мисмар, мих тийижиз.

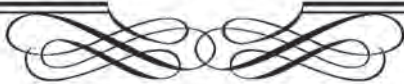
Шумудни сад гъахътин зат!ар,
Гъич течиз вичиз вичин т!вар.
Адакай гъик! жеда уст!ар,
Вичиз к!ута, хих тийижиз?

Гафар – хъсан, амал – нашар,
Гъелбетда гъайвандиз ухшар.
К!елиз к!анда «Ибну-Гъажар»
Элиф-бей, тарих тийижиз.

Гъар ахмакъдиз вичин тахсир
Гъич тийижиз гъим ят!а сир,
Гафар вичин – професир,
«Нет»-ни бегъем «юх» тийижиз.

Эй, Сулейман, вун я уста,
Сабурдивди рахух аста.
Рахамир вун гъар межлиса,
Гъар касдин къилих тийижиз.

СтIал Сулейманан 155 йис

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ДАИМ ХКАХЪ ТИЙИР ГЪЕД

Гъар са халкъдихъ вичин уьмуьрдин тежриба, тарихдин рехъ ава. Абур са квелай ятIани аслу хъун мумкин я: дуьнья вилик физвай шартIарилай, государ-
ствойрин алакъайрилай, къецепатан ва къенепатан политикадин къетIенвиле-
рилай ва икI мад. Гъатта - тIебиатдин шартIарилайни: залзалаяр, яд акъалту-
нар... Гъавилай уьмуьрдин, тарихдин рекьерал къекъуьнарни хъутIалар жезва,
абур гагъ гегьенш, гагъни дар жезва. ЯтIани халкъ вичин къилин сефердихъ
гъерекатда амукъзава. Ада вичин тикрар тежервал хуьзва. Имни халкъдин уь-
муьрдин тежрибадивай я. Яшайишдин тежрибадивай. Малум тирвал, яшай-
ишдин тежрибадин нетижа – им халкъдин руьгъдин дуьнья, маса гафаралди
– адан меденият, культура я.

Дугъриданни, культуради, халкъдин тарихдин рекъин къилин дам яз, алатай
вахтаринни гилан йикъарин алакъа хуьзва, уьмуьрдин тежрибадиз галай-га-
лайвал гележегдихъни рехъ гузва. Гъавилай вилик девиррин инсанриз кIвал
хъайи къветIерин цларилай жагъай нехишрини кваз тамам халкъдин къисме-
трикай шагидвал ийизва. Гъавилай, агъзур йисар къвез-физ, зурба дявеярни,
тIебиатдин мусибатарни, инсанар къирмишай тIегъуьнарни рикIелай алатзава,
амма руьгъдиз талукъ тежриба даим сагъ яз амукъзава, руьгъдин цава куькIвей
гъетери даим ишигъ гузва.

Чун патал шад жедай кар ам я хьи, къадардиз гъвечIи ятIани, чи халкъдихъ-
ни вичин чIехи ва масадавай къакъудиз тежер тежриба ва а тежрибадин инкар
тежер нетижаяр ава: чи халкъдин хурун яратмишунар, чи «Шарвили» эпос, чи
хийир-шийирдин адетар, ацукуьунин-къарагъунин къетIенвилер, чи милли се-
няткарвилер, милли шиират ва санлай лезги эдебият... Гзаф вахтара халкъдин
руьгъдин уьмуьрдин ивиар вири дуьньядин сергъятра раиж ва машгъур же-
звачIани, абур хъуни халкъарин арада барабарвал, сад садалай аслу туширвал
арадиз гъизва.

1934-йисан гатуз Москвадин Колонный залда Советрин уьлкведин писа-
телрин сад лагъай съезддал урус писатель Максим Горькийди авур са ихтилат-
ди чи халкъдин культура такур хътин гъуьндуьрдиз хкажнай. Себеб СтIал Су-
лейман тир. Лезги халкъдикай ерли течирбурни хъун мумкин тир залдин вилик
ада Сулейманан тарифнай.

«Заз ва, зун инанмиш я, тек са заз ваъ, ашукъ СтIал Сулеймана къарсурдай
тегьердин таъсир авуна. Заз, и кIел-кхьин тийижир, амма камаллу эгъли кас-

ди, президиумда ацукъна, вичин шиирар теснифиз, пѳузаррикай гьикІ кушкуш ийизвайтІа, акуна. Ахпа ада, XX асирдин Гомера, гьейранардай тегьерда абур кІелна.

Сулеймана яратмишзавай хьтин шииратдин гевгьерар арадиз гьидай зигьин авай инсанар хуьх», - лагъанай Максим Горькийди.

Им акІ лагъай чІал тир хьи, гьвечІи халкъдин чІехи культуради зурба Советрин уьлкведин нурлу цава цІийи гьед куькІуьрна. Лап фадлай вич хайи Агъа СтІалдилай Дагъустан республикадин вири пипІериз тІвар акъатнавай СтІал Сулейманан жавагьирар гила уьлкведин халкъарин чІаларал рахазвай. Им, шаир Сулейманалайни артух, ам хайи халкъдин гьуьндуьр хкажзавай кар тир.

Аллагъдиз шукур, аял чІавалай дарвилини кесибвили истисмар ийиз хьайи Сулейманаз Аллагъдин патай ганвай паяр авай: бажарагъ, акьул, камал... Абуру ам Дербент шегьерда авур батраквилелай, Самарканддани Бакуда чІугур зегьметрилай шаирвилин рекьел акъудна. Сулейманан рикІел хкунра и девирдикай лагъанва хьи, шаирдин уьмуьр «...йифди-югъди яцра хьиз кІвалах ийиз, пакадин патахъай секинсузвили ва ада къенин юкъуз яшамиш жез тагузвайвили, чІулав къван алайди хьиз, рикІиз гуж гузвайвиляй, тухдалди недай жуьрет тежез...» акъатзавай.

Вичин уьмуьрдиз акъатай ихьтин гьахъсуз девирди адакай гьахъ ва адалат жагъурдай ва хуьдай женгчи авуна. Камалдикай пай ганвайвиляй, женгчивили Сулейманан къисметар шаирвилин рекьел акъудна. И рекьи ам чІехи дережай-рив агакъарна, и рекъяй ам Кремлдиз къван фена, и рекъелай адан сес вири дуьнья тирвал чкІана, и рекьи ам машгъурвилин кукІушриз акъудна, ва, даим хкахъ тийир гьед хьиз, цавун аршдиз хкажна.

Шаир СтІал Сулейманахъ и рекъе хъсан юлдашарни хъана: Нажмудин Самурский, Гъажибег Гъажибегов, Эффенди Капиев, Николай Тихонов...

Шаир СтІал Сулейман Дагъустанда сад лагъайди яз халкъдин шаирвилини тІварџиз ва Ленинан ордендиз лайихлу хъанай.

Шаир СтІал Сулейман республикадин тарихда сифте яз СССР-дин Верховный Советдин депутатвилиз кандидат яз къалурнай.

Амма, гъайиф хъи, 1937-йисан 12-декабрдал сечкияр тайинарнаваз, 23-ноябрдиз, яни сечкийралди къве гъафтедилаи артух хъиз амаз, СтІал Сулейман рагъметдиз фенай.

Шаирвилини тІварџи ва карди хиве твазвай зурба мажбурнамаяр гъиссна, гъахъ патал женгчи хъайи шаирди Эмина кутур рехъ давамарна, ам мадни девлетлу авуна ва вичелай девлетлу ирс, халкъдин руьгъдин ва хусуси камалдин эскик тежер хазина туна.

Адал пехилбур къени куьтягъ хъанвач. Адал буьркьуьз буьгътенар вегъедай-бур къени авачиз туш. Гъаџи тирвилай Сулейманан тІвар ва кар пехилвиликай-ни буьгътенчивиликай хуьн, фасагъатвилелди къевезмай несилрал агакъарун – им гъар са лезгидин буржи я. Вучиз лагъайтІа, чІехи камалдин иеси, Нобелевский премиядин лауреат Михаил Шолохова вичин вахтунда лагъайвал, «СтІал Сулейман халкъди вичи хана арадиз гъанвай, машгъурвиливи анжах Советрин властдин девирда агакъай халис халкъдин шаиррин жергедик акатзава. Хайи халкъдин фагъумар-фикирар, адан шадвилер ва пашманвилер шаирдив агакъ-на, абур чпин тазавилин ва цІийивилин жигъетдай есирда твадай хътин таъ-сирлу чІалариз-манийриз элкъвена. Манидардин бажарагъди мадни девлетлу авунвай абур, рекъин тийиз яшамиш хуьн патал, элкъвена халкъдин яцІариз хъфена. Амма Сулейманан шиирриз лайихлу гъуьрмет неинки чпин дагълара акуна. Таржума ийидайла гъеле къиметлувал агъузни хъанвай а шиирар кІелиз, шадвал тавурди, чпин къешенгвилелди ва маналувилелди мягътелардай бендерал ашукъ тахъайди чакай вуж я?»

1934-йисуз Агъа СтІалдал атана, Сулейманан ацукъун-къарагъун акур, адан яратмишунин тегъер къатІай Павел Павленкоди ингъе вуч кхъенайтІа:

«Сулеймана цІар куьтягъ тавурла, адан рикІелай гаф алатайла, халкъди, хордалди лугъуз, адаз куьмек гудай.

-Ингъе зи ктабар,- къалурзава Сулеймана.- За теснифай вири шиирар абурун къилера кхъенва. Завай гъалатІ ахъайизни жезвач, абуроз вири зи шиирар чизва.

Эхъ, вичин халкъдиз Сулейман, адаз вичин халкъ хъиз, гъакъван хъсандиз ва тамамдиз чидай. Халкъдихъ галаз гъа и садвиле Сулейманан вири къуватарни чуьнуьх хъанвай.

Халкъдин вилик рахадайла, адан рикІелай ишараяр авунин жуьретсузвал алатдай, адан ванцихъ къетІен мягъкемвал ва инанмишвал жедай.

Ам вич кІанай винелди камаллуди, зурбади жедай.

Ингъе, ихътинди тир Сулейман!»

СтІал Сулейман сифтени-сифте вичин халкъдин шаир тиртІани, ада вири

дуьньядин крарикай фикирзавай, адан камалдиз вири халкъарин уьмуьрдин татугай терефар аквазвай.

**Ажайиб къвез фида дуьнья,
Я вилик, къулухъ тийижиз.
Са зерре къван эдеб, гъая,
Вичик квай синих тийижиз...-**

лугъузва шаирди дуьньядидай.

Сулеймана, дуьньяни вичин рехъ къуна физвайди я. Дуьньяни ваъ, ам гъамиша вич яз амукъзава, адан яш, адан гъерекатдин мензилар вичелди алцумзавай вахт физва. Бубайри лугъудайвал, вирида вахтунал вил эцигнава, вахтуни – са куьнални. Гьелбетда, вахтуниз вилик-къулухъни, эдеб-гъаяни чидач, ада вичин еришдик квай синихрални фикирзавач, ам физвайвал физва. Бес Сулейман дуьньядидай вучиз рахазва? Адахъ мадни ихътин цIарар ава:

**Иеси къин тавур дуьнья,
Вун алаш-булаш хъана хьи.
Зерре къванни чина гъая
Амачиз угъраш хъана хьи...**

Шаирди дуьньядидай лагъанвай и шиир ихътин цIараралди куьтягъзава:

**Фагъумзамаз крар бязи,
СакIани рикI тежез рази,
Вич вядесуз хъана къуьзуй
Сулейманаз яш хъана хьи.**

Ругуд бейтиникай ибарат и шиир вахтунин шикил я, ам яратмишзавайбурни, шаирди вичи лугъузвайвал, вакъиаярни инсанрин крар я. И фикир чаз и шиирдин, гзаф маса шииррин цIарарайни субут жезва. РикIиз разивал ва я наразивал гузвайбурни абур я: вакъиаяр ва инсанрин крар. Алатай ва къенин вахтариз къиметар гудайлани, чун абурукай рахазва, фикир-хиял абурукай жезва.

Фагъумайла, инсанрин крар ва девирдин вакъиаяр гележегдин мурадрихъ ва метлебрихъ рум гудай такъатар ва къуватар я. СтIал шаир Сулейманан рикI хъиз, чи рикIерни девирдин крарилани вакъиайрилай, халкъди тухузвай уьмуьрдилай ва адан нетижайрилай рази я лугъуз жедач. Вучиз лагъайтIа девирдин татугайвилери чавай а разивал къакъудзава. Алай чIавуз дуьньядин сергъатра тухузвай фагъум-фикирдиз даяз политикади ва адан чархачийри къабулзавай хаталу къарарри гзаф халкъарин уьмуьрриз къецI гузва. Инлай-анлай дявейрин къизмиш цIаяр пайда жезва. КIанзни-такIанз чи уьлквени абурун иштиракчи жезва. Идалайни алава яз, «Гафар – хъсан, амал – нашар» яз чкай-

рал гьукум гьиле авайбуру ийизвай крарини халкъ руьгьдай вегъезва, чӀехи ва гуьнгуньиз атана куьтягъ тежезвай уьлкведин ва вири дуьньядин сергъатра кьиле физвай вакъийарин, арадиз къвезвай татугайвилерин заланвал мадни залан ийизва. Виридалайни чӀехи пар халкъдиз, вири вахтара хьиз, чиновникрин ягъсузвал ва ришветбазвилин сергъятсузвал хъанва.

**Я стхаяр, пул авайдаз
Начаник уртах хъана хьи.
Вичиз девлет бул авайдаз
Кесибар алчах хъана хьи,-**

лагъанай Сулеймана алатай асирдин 30=йисара.

ЧӀехи шаирдин эсерар кӀелайла вун инанмиш жезва: гьич са затӀни дегиш хъанвач. СтӀал Сулейманан шиирар кӀелиз ва мад кӀелиз ацукьдай вахтар я. Гьикъван хъсандиз, гьихьтин экуь рангаралди ганва абура девирдин шикилар. Гагъ-гагъ ахьтин фикирдал къведа хьи, законар къабулзавайбур ихьтин ктабар, девирдин цӀай алай эсерар кӀелуниз мажбур авун герек я. АкӀ авунайтӀа, Сулейманан шиират бинедиз къачуз, низ чида, гьикъван хъсан законар къабулдайтӀа, иллаки уьмуьрдин татугайвилер арадай акъудуниз талукьбур. Шаирди вичин гзаф къадар къенин югъ къецӀиларзавай ва адан нукъсанар винел акъудзавай эсерра эцигнавай суалрал, белки, абуруни фикир ийидай:

**Гъар са ятаб вич хъана хан -
Шумудакай зун квев рахан?..
Эй, аннамаз, гъахьтин фекъьир,
Мус чир хъуй ваз кардин эхир?..**

**ГъакӀ кьилӀай-кьилиз фидани?
Куь крар гъакӀ дуьз жедани?..**

Кьиле тефин, дуьз тахьун герек я. АкӀ амукьначтӀа, икӀни амукьдач,-лагъанай са арифди. Сулейманан арифдарвални зурбади я. Ам шаир я. Халкъдин шаир! Девирдин шаир! Вири девирра женгчи яз амукьдай шаир! Яшамишрай ам!

Ша чна, литературадал рикӀ алай, руьгьдин уьмуьрдин важиблувал гьисс-завай вирибуру, Дагъустан Республикада чӀехи шаир ва арифдар СтӀал Сулеймананди яз малумарнавай 2024-йисан вири мярекатра хушвилелди иштирак ийин! Ша чна, шаирди чун хкажайвал, амни хкажин ва адан 155 йисан юбилей халкъдин руьгьда гел тадай са къетӀен вакъиадиз элкьуьрин! И тӀварцӀе чун гъар сад патал вири ава: шаир яшамиш хъайи девирдин шикиларни, хайи халкъдин мурадар ва къастарни, тарихар ва дережаярни, кьиметар ва туьгьметарни... Зурба шаирдин камалдиз муьтӀуьгъ тушир са терефни авач. ИкӀ ятӀани

Сулейман вичинни, хайи халкъдинни пай квай дуънедив ажеб гафаралди рахазва. Етим Эминан булахдай яд дадмишнавайди чириз рахазва:

**Гъич са касдиз къвеч вакай хуш,
Дамах мийир вуна, дуънья.
Эхир вакай ватан жез туш,
Вун я гъакІан фана, дуънья.**

Дуъньядин фанавиликай кхъизвай шаирдиз уьмуьрдин ацІайвални жуьреба-жуьрвал, адан вилик инсанрин жавабдарвални вафалувал, метлеблувални къиметлувал хъана кІанзава. Гъавилай ада вичин хци гафуналди таъкимарзава:

**Сулейманан гафар къезил
Къамир – гъарма сад я къизил.
ЧидачтІа ваз – эхир мензил,
Куьгъне къван суар фагъума.**

Фагъумзавач инсанри. Я чпи ийизвай крар, я а крари маса инсанрал эцигзавай парар, я чпелай амуькдай тІварар фагъумзавач. Давамарзава чпи хкъанавай рекьер:

**Инсанарин бязибуруз
КІанзавач инсанвал ийиз.
Гафар пара ширин къалуз,
Фикир туш хъсанвал ийиз.**

Сулейманан гафунин керчеквал ва хчивал галукъ тийизвай уьмуьрдин са терефни авач. Инсанрин гъар са къилихдиз, гъар са синихдиз адахъ жавабар ава.

**Эй, факъир, дили-дивана!
Иер фагъум ая вуна.
СтІал шаир Сулеймана
Азардиз дарман ийида.**

Яраб ихътин чІаларалди шаир вичин душманрив-мидяйривни рахазва жал? Яраб са шумуд йис идалай вилик зурба шаирдин КІвализ-музейдиз цІай ягъиз алакъай инсансузризни къад лагъай асирдин Гомердикай дарман ва Лукъман жеда жал?

Дуъз инсанрин къил акъат тийизвай са кар ава: къуьнерал къил алай, гъавилай фагъум-фикирдикайни магърум тушир инсанрин суфатда авай вагъшийри ам вуч патал авур кар тиртІа? Абурун бубайриз гъа девиррилай Сулейманакъай хъел авай жал? Я туш абур зурба шаирдин ва камалэгълидин невейрин, хтулринни птулрин къисметрал, къенин несилрин къилел адан таж хъунал пехил тир жал? Белки абуруз лезги халкъдивай шаирдин тІвар къакъатна, рикІе-лай алудна кІанзавайтІа? Гъикъван ахмакъ, гъикъван зиянлу, гъикъван зарарлу ва хаталу ниятар тир абур!..

Гъар гъикІ тиртІани абу-
ру чпин вагъшивал къалурна.
Къясасни ахгакъна абурув,
мадни ахгакъ хъийида.

Халкъдал гъалтайтІа, ада
вичин аксивал гъасятда къ-
алурнай, Сулейманан тІвар
мадни адлу ийидай крар патал
гъар сад гъазур тирди гъафбуру
малумарнай. Гъа и халкъдин
жумарт рухвайрини рушари
виридан ва гъар садан тІвару-
нихъай КІвал-музей цІийиз
эхциг хъувунин везифаяр чпел
къачунай. Республикадин къи-
левайбурунни министерствой-
рин гафар гафар яз амукъдай-
ди чиз, вири харжар чпел къ-
ачуна, гъиле къур кар баркал-
лувилелди къилизни акъуднай.

Гъавиляй эхиримжи йиса-
ра І8-майдиз Къасумхуьрел ва

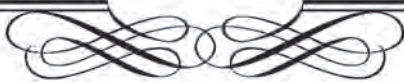
Агъа СтІалдал къиле физвай шадвилин мярекатра гъакимрилай пара ахътин
жумарт рухвайрини рушари иштиракзава. Рахазвайбурунни яб акалзавайбурун
гъуьрметар-нуьсретарни абурухъ элкъвенвайбур жезва.

Аферин ва баркалла!

Мад са касдиз! Дагъустан Республикадин къил Сергей Алимович Мелико-
ваз. 2024 лагъайди СтІал Сулейманан йис яз малумарайди ам я! Шумуд йисара
арза-ферзе ийиз гъялиз тахъай месэладай - Махачкъала шегъердин гъуьлуьн
къерехда авай багъдин патахъайни къарар къабулайди ам я! ЦІинин йисалай
Авар театрдилай Къумукъ театрдал къван къиляй-къилди вири парк Дагъустан-
дин халкъдин шаир СтІал Сулейманан тІварунихъ жада! Авач лугъуда халкъ-
дихъ рухваяр! Авайди я! Мадни жада! КІанзавайди чи руьгъламишвал ва фи-
кирринни ниятрин садвал я.

СтIал Сулейманан 155 йис

Мансур КУЪРЕВИ

СИФТЕ ЯЗ ЧАРАРАЛ КХЪЕНВАЙ СУЛЕЙМАНАН ШИИРАР

Сулейман ашукъ тирни я тахъайтIа шаир? Ихътин суалдиз литература ахтармиш-завай пешекарри са шумудра атIай жаваб гана, ам шаир яз хъайиди къалурна, амма са вахтар арадай фейила дагъустандин литературада ва прессада а суал цIийи къиле-лай рикIел хкидайбур кими туш. Гъахътин ксариз жаваб гудай мумкинвал гила чазни хъанва. Чаз инал гъа мумкинвилин себебдикай рахаз кIанзава, амма гъадалай вилик ашукъринни шаиррин арада авай тафаватдикай са къве гаф лугъун герек я.

Чпи ва масабур туькIуьрай манияр чуьнгуьрдин аваздихъ галаз лугъудайбур халкъ-дин арада ашукъар хъиз машгъур жеда. Ашукъди яратмиш ийизвай затI я къилди аваз туш, я къилди чIал, ам чуьнгуьрдин аваздини чIала санал арадал гъизвай эсер я, вичел «мани» лугъудай тIвар алай. Ашукъди, адет яз, манияр лугъуз вичин къил хуьда. Ахъ-тин ксар лезгийрин тарихда гзаф хъана, къени абур кими туш.

Ашукъ, вичи чуьнгуьрдин аваздихъ галаз мани лугъудай, шаир я лугъуз жеда, эгер адан манийрин чIалар инсанри, аваз галачизни, гафарикай теснифнавай бегъем ва та-мам эсерар хъиз къабулиз хъайитIа. И кардин патахъай шагъидвал ийизвай ва инкар ийиз тежедай лишан ашукъдин чIалар чарарал кхъейбуруз элкъвена халкъдин арада чукIун я.

Сулейманани вичин яратмишунрин рехъ белки вичи туькIуьрай чIалар чуьнгуьр-дин аваздихъ галаз, манияр хъиз, лугъунилай башламишна жеда. Амма а рехъ адаз садрани вичин къил хуьдай, яни недай фу къазанмишдай рехъ хъайиди туш.

Бес мус СтIал Сулейманан яратмишунар халкъди шаирдин чIалар хъиз къабулиз башламишна? Са кар чаз тайиндаказ, инкар ийиз тежедай жуьреда ашкара я: Советрин девирда ам халис шаир тир, адан яратмишунар чарарал кхъизвай, абур халкъари хъсан манияр хъиз ваъ, гафарикай туькIуьрнавай гуьрчег, бегъем ва тамам эсерар хъиз къа-булзавай.

Бес Сулейманан чIалар сифте яз мус ва ни чарчел кхъена? Им гъакIан, мана авачир суал туш. И суалдиз жаваб жагъайтIа, чаз ашукъ Сулейманакай мус шаир Сулейман хъанатIа ва и кар лезгийрикай сифтени-сифте ни къатуннатIа инкар тежедай жуьреда чир жеда.

Къедалди, чаз чидайвал, и суалдиз тайин жаваб авач. Гила чаз и суалдиз жаваб гуз куьмекзавай са делил гъатнава. Делилни гъакIанди туш, ам лезгийрин тарих патал еке къимет авай, вичи чи литературадин бине эцигай Етим Эминанни адан рехъ давам авур СтIал Сулейманан арада руьгъдин мягкем алакъа хъайиди къалурзавай са затI я.

А затI араб гъарфаралди лезги шиирар кхъенвай, 24 чиникай ибарат тир дафтар я. Ам 2-3 йис идалай вилик, Етим Эминакай ктаб кхъидайла, рагъмет хъайи Гъалиб Са-дыкъидин архивдай чаз гъатна. А вахтунда араб чIалай къил акъудунин рекъе бегъем тежриба тахъуниз килигна, чавай а дафтардиз лайихлу ва тамам къимет гуз хъаначир. Гила ам вири чна кIелнава ва адакай гъавурда аваз ихтилат ийиз жеда.

Дафтардин сифтегъан 17 чин шиирарни абуруз ганвай баянар я. Баянар араб чӀалалди кхъенва. Шиирар араб гъарфаралди кхъенватӀани, чӀал — лезги чӀал, абур саки вири туькӀуьрайди Етим Эмин я. А эсерар 2022-йисуз чапдай акъатай чӀехи шаирдин яратмишунрин «Цувай куз тахъай цӀарар...» кӀватӀалда чна ганва.

Дафтардин 18-чина авай са шиир мамрачви Мирзе-Къазанфара, вичин дуст ялцу-гъви Етим Эминаз жаваб яз, лезги чӀалал кхъенвай шиир я. Ам чна «Лезги газетдин» 2021-йисан 1-июлдиз акъатай нумрада ганай. Гъа шиирдин кӀаник араб чӀалалди ихътин гафар кхъенва: *«И метлеб тӀимил авай са затӀ кхъена куьтягъна Мамрачрикай тир факъир Къазанфара, вични жаваб яз акъалтӀай намуслу стха, къадарсуз хъсан дуст тир, пара гъуьрмет авуниз лайихлу малла Эминаз, — кӀуй ам (Сирер) Ачухарзавай Агъади хуьрай! Амин! Рамазандин вацран 13-югъ 1288-йисан (25.II.1871), Хутаргърин хуьр»*.

И гафари са кардин патахъай якъиндаказ шагъидвалзава: Гъ. Садыкъидин архивда авай ва вичикай чна инал ихтилат ийизвай дафтардиз и гафар кхъейди мамрачви Мирзе-Къазанфар я.

Дафтардин амай ругуд чина СтӀал Сулейманан ругуд шиир ава. Бес им мамрачви Мирзе-Къазанфаран девирда кхъей Етим Эминан шиирар авай дафтардиз са гзаф йи-сарилай масадан ваъ, гъа СтӀал Сулейманан эсерар са ни ятӀани кхъин хъувун суь-гъуьрдин, шаиррин руьгъерин арада авай алакъа къалурзавай кар тушни?! Бес вуж хъуй Эминан шиирар авай дафтар Сулейманан шиирралди алава хъувурди? Вуж хъуй лезгийрин виридалайни зурба къве шаирдин арада ихътин руьгъдин «муьгъ» эцигай кас?

И суалриз жавабар якъиндаказ чаз чизвач. ЯтӀани, Сулейманан шиирар дафтарда ганвай жуьреди абур чарчел кхъенвай вахтуникай ва а кар авур касдин савадлувликай бязи веревирдер ийидай мумкинвал гузва.

Сад лагъайди, дафтарда авай Сулейманан шииррик Советрин девирдин тав алай са шиирни квач, абурук кхъей вахт тайинариз жедай Деникинан девирдикай туькӀуьрнав-вай ва гъадан тӀвар авай шиир ква. И карди чаз а шиирар дафтардиз 1919-1920-йисари-лай геж тушиз кхъенвайди тестикъардай мумкинвал гузва.

Къвед лагъайди, Сулейманан шиирар дафтардиз кхъенвай жуьреди къалурзава хъи, а кар авур касди бендерин цӀарар ва гафар вичиз якъин тир орфографиядинни фонетикадин къайдайрал амална кхъенва. И карди ва гъа дафтарда авай Эминан шиирар чарчел кхъенвай жуьредихъ ахътин хъсан ери тахъуни Сулейманан шиирар кхъей кас умуми филологиядай дерин чирвилер авай ва гъа девирда гъеле авачир лезги орфография арадал гъунин рекъе тежрибалу кас хъайидан патахъай шагъидвалзава.

Революциядин ва адаз мукъва йисара лезгийрин арада ахътин пуд кас авайди шартӀ алаз лугъуз жеда: Али-Искендер Абу-Муслимович Алкадарский (1897–1943), Абдул-Къадир Мегъамедович Алкадарский (1885-1943) ва Абу-Жафер Мегъамедович Мамедов (1870—1934).

Али-Искендер Алкадарский Алкъвадар Гъасан эфендидин къвед лагъай гада Абу-Муслиман велед тир. Ам революциядин еке иштиракчи хъайи, адалай гуьгъуь-низ Куьре округда, ахпа Махачкъалада еке къуллугъар авур, СтӀал Сулейманахъ галаз алакъада хъайи, адан са къадар яратмишунар ва камаллу келимаяр чарарал кхъена, къ-ведай несилриз тур кас тир.

Абдул-Къадир Алкадарский Алкъвадар Гъасан эфендидин гъвечӀи стха Мегъамед эфендидин гада тир. Ада чпин хуьруьн медреса ва Гори шегъерда муаллимрин семина-рия куьтягъна, гзаф йисара Ахцегърин ва Къасумхуьруьн диндинбур тушир мектебра, Петровскда урусринни мусурманрин училищеда тарсар гана, Махачкъалада са къадар къуллугъар авуна. Советрин девирда чапдай акъатай сад лагъай буквардин (1934-йис) авторвал авур Абдул-Къадирни Сулейманахъ галаз алакъада авай кас тир.

Абу-Жафер Мамедовакай лагъайтIа, лезги литературада ва газетра адакай я кьил, я тум авачир гафар кхьин, гъайиф хьи, адет хъанва. Мисал патал, «Лезги газетдин» 2020-йисан 30-июлдиз акъатай нумрада **Хазран Къасумован** «Хайи чIалан таблигъ-атчи тир» тIвар алай макъала ганва. А макъалада Абу-Жаферакай ихьтин гафар ава: *«Адан чIехи буба Пирали Ярагъ Мегъамедан тухумдай тир. Лезги поэзиядин классик Етим Эминан девирда Пирали машгъур шаир яз гъисабзавай. Мадни итижлу са делил: Абу-Жаферан дах Мамедэфендини Алкъвадар Гъасан эфенди дидедин патай мукъва-къилияр тир»*.

Гъакъикъатда Абу-Жафер 1870-йисуз Къасумхуърел къазивал ийизвай малла Мегъамедан, вичиз «эфенди» лугъун текъвезвай, хизанда дидедиз хъана. (А девирда медреса куьтягъайбуруз «малла» тIвар гузвай, «эфенди» тIвар медресадилай гуьгъуьнай машгъур ва пара савадлу ксаривай кьилди тарсар къачурбуруз лугъузвай. Абу-Жаферан буба Мегъамеда Къуба пата медреса куьтягънавайди тир, амма еке алимривай кьилди тарсар къачунвачир, гъакI хъайила адаз танишри «малла» лугъузвай.) Мегъамедан бубадин тIвар Эмир-Али тир (Килиг: ЦГА РД, фонд 2I, опись 5. ед.хр. 76). Алкъвадар Гъасан эфендиди кхьизвайвал, Эмир-Алидин ери-бине Къуба уезддин ПIагъиржалдилай тир, ам жегъилзамаз вичин хайи хуърйй Вини Ярагъдал куьч хъана, ада Ярагъ Мегъамедан медресада кIелна ва шейхдин стха Абдулгъанидин руш Муъминатахъ галаз санал хизан кутуна. ГъакI хъайила, Абу-Жаферан чIехи диде Муъминат Алкъвадар Гъасан эфендидин диде Гъафисатан имидин руш яз акъатзава. Ам тарихда «Эмир-Али эфенди» тIвар алаз, имам Шамилан терефдар ва шаир яз машгъур я. Эмир-Али 1839-йисуз, Е. Эмин дидедиз жедалди са йис амаз, гъаждай хкведайла рагъметдиз фена. ГъакI хъайила, Абу-Жаферан чIехи буба Етим Эминан девирда «машгъур шаир яз гъисабзавай» лугъун гъакъикъатдив такадай кар жезва. Эмир-Али эфендидин хтул Абу-Жафера вичиз «Мамедов» фамилия туькIуьрунин себеб, аквадай гъаларай, а эфендидин ПIагъиржалви бубадин тIвар Мамед хъун я.

Чна винидихъ тIварар кьунвай пуд касдикай Али-Искендер Алкадарский Революциядилай вилик ва адаз мукъва йисара лезги орфография арадал гъунин рекъе тежриба авай кас тушир. А чIавуз ахьтин тежриба Абдул-Къадир Алкадарскийдизни авачир: ада лезги чIалан ктабар кхьиз 1928-йисалай башламишна, букварь 1934-йисуз чапдай акъудна. Революциядин ва адалай вилик йисара ам Куьреда авачир, Сулейманавай яргъа авай.

Абу-Жафер Мамедовакай лагъайтIа, А. В. Луначарскийдин редакциядик кваз Москвада акъатай «Литературадин энциклопедиядин» 1932-йисуз чап авур томда адакай икI кхъенва: *«Къасумхуърелай тир муаллим, лезги Абу-Жафер Мамедова, виликдай гъеле Усларан азбукадалди туькIуьрнавай букварар чапдай акъудай, революциядин сифте йисара арабрин алфавитдик дегъишивилер кутуна, ам лезги чIалал /кхъинар авун патал/ ишлемиишиз жедай къайдадиз гъана»*.

И малуматдай акъазвайвал, Абу-Жафер Мамедов революциядилай вилик ва адаз мукъва йисара лезги орфография арадал гъунин рекъе тежриба авай кас тир. Чна фикрзава, Абу-Жафера генерал Усларан азбукадалди туькIуьрнавай буквардал кIвалахдайла, адан гъиле генералдин куьмекчи яз хъайи Мирзе-Къазанфаран кхъинар авай дафтарни гъатна. Гъа дафтардиз я 1919-1920-йисара Сулейманан шиирар, Эминан шиирал алава яз, кхьин хъувунвайди.

Сажидин Саидгъасанова шагъидвалзавайвал, Революциядилай вилик квай девирдин шаиррин ирс пара кIватI хъувур ва Сулейман чидай адан хуьруьнви Гъалиб Са-

дыкьиди, Абу-Жафер Мамедовакай ихтилат кватайла, ам СтІал Сулейман ашукъ туш, халис шаир я сифтени-сифте лагъайбурун жергеда ва ам шаирдин еке дуст хъайиди, ада шаирдин пара къадар эсерар чарарал кхъейди, а чарар 1930-йисара терг хъайиди я лугъуз тестикъардай.

Чна винидихъ гъанвай делилар фикирда къурла, Эминан шиирар авай дафтардиз Сулейманан шиирар алава хъувур кас Абу-Жафер Мамедов я лугъудай мумкинвал жезва. ИкІ лугъудай ихтияр чаз мад са карди гузва. Къедалди лезги литературада, тестикъардай са делилни авачиз, а кас 1880-йисуз дидедиз хъанвайди яз гъисабзавай. Амма гъукуматдин архивда авай 1886-йисуз туькІуьрнавай Къасумхуьруьн хизанрин сиягда (списокда) Абу-Жафер (сиягда адан тІвар «Жафер» я) 1870-йисуз ва адан буба малла Мегъамед 1839-йисуз хайи ксар яз къалурнава. И делилри СтІал Сулейманни Абу-Жафер Мамедов таяр яз хъайиди (абурун яшарин арада аватІа са йис ава) тестикъарзава. Абурун таяр хъуниз килигна ятІа абурун арада сигъ алакъаяр хъайиди?

Кардин къил гъикІ яз хъайитІани, къе чаз 1919-1920-йисара чарчел кхъенвай СтІал Сулейманан шиирар ашкара хъанва. Чи гъиле гила гъатнавай чарари Советрин девир алуькъдалдини а стІалви Етим Эминан рехъ давамарзавай халис шаир яз машгъур хъайиди тайиндаказ тестикъарзава. СтІал Сулейман Дагъустанда Советрин власть гъалиб жедалди, Революциядин йисарилай геж тушиз шаир хъиз машгъур кас хъана лугъудай чахъ авай ихтиярдин себеб гъа чарар я.

Дуьз лагъайтІа, чна лугъузвай йисарилай са къад йисан вилик чарчел кхъенвай Сулейманан шиирар ава лугъудайбурни кими туш. Мисал патал, Фейзудин Нагъиева тестикъарзава, бес *«Сулейманан шиирар... 1900-йисарин эвелрилай Абужафер Мамедова (Усларанни Къазанфаран ва вичи дегшивилер тур Куьредин алфавитда аваз) кхъиз эгечІайди я»* («Лезги газет», 2021-йисан 3-июнь). ИкІ лугъузвайди вичин гафар тестикъарзавай делиларни винел акъуднайтІа, пис жедачир...

Ахътин делилар гъеле дуьздал акъуднавачиз акуна, камаллу стІалвидин шииррикай виридалай фад чарчел кхъенвайбур яз къе чаз чизвай ва Мирзе-Къазанфаралай агакънавай дафтарда авай ругуд эсердикай вад чна агъадихъ гузва. Ругуд лагъай эсер «Вечрен къимет вад миллиян» тІвар алайди я. Ам 1994-йисуз чапдай акъатай А. Агъаевани Л. Стальскаяди туькІуьрнавай «СтІал Сулейман. Эсерар» тІвар алай шииррин кІватІалдин 320-321-чинра ганва, чаз гъатнавай дафтарда адан вири бендер авач, авайди II бендиникай сифтегъан 4 бенд я, гъабурни 1994-йисуз акъатай шиирдин вариантда авай бендер са гафар я, гъакІ хъайила, а шиир чна инал тикрар хъийизвач. Амай 5 шиирдинни абурун къедалди ашкара тир вариантрин арайра еке тафаватар ава, гъакІ хъайила, чаз гъатнавай араб гъарфаралди шиирар кхъенвай чарарин шикилар, а чарара авай эсерар, гилан лезги алфавитдалди кхъена, баянарни галаз, чна агъадихъ гузва.

Шииррин дафтарда авай араб гъарфарин куьмекдалди кхъенвай варианттар чна кириллицадин гъарфарин куьмекдалди кхъидайла, абурук кими яз акур гъарфар, скобкайра туна, чна шииррик кухтунва. Чаз гъат хъувунвай эсеррин вариантрик абурун къедалди малум тир вариантрилай артухан бендер ква, а бендер чна кирс жуьредин гъарфаралди кхъена гузва.

Агъадихъ гузвай шииррин цІийиз гъат хъувунвай варианттар абурун икъван чІавалди ашкара тир вариантрив гекъигайтІа, чи фикирдалди, манайрин жигъетдай артух тамамбур, чпин кІалубрикай рахайтІа, артух «цІалцІамбур» ва Сулейманан шаирвилини хатІуниз артух «мукъвабур» я...

АМАЧ ХЫИ

Я Ребби, чи бязи рекьер,
Эвел хьиз, гьяркьюз амач хьи.
Акьятиз чанариз гьекьер,
Хамари эхиз амач хьи.

Гагь Бичерух, гагь Деникин
Къвез, атIаЯ хьи чи мумкин.
Чаз шафагьат къведай рикIин
Мягкьем я, гуьургуьз амач хьи.

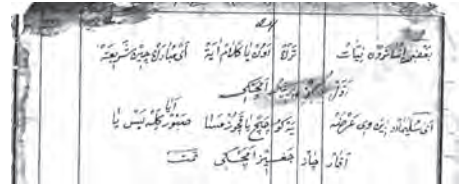
Гьардаз вич халкъ авур Аллагь
Дуьз чизамач гьам – ГьахьуллагI
Гьар са диде[d], яаз лайлагь,
Велед бегьем хуьз амач хьи.

Акуниз – инсан вижевай,
Хуьз жезамач вич вичивай.
Вуч атайтIа[n] рахаз сивяй,
Чинариз регьуьз амач хьи.

СикI хан хьана, дере халват,
Бязибуруз жез хажалат.
ТIвар мусурман – терки-салат,
Чин бегьем чуьхуьз амач хьи.

Гьарда вичин хийир-зарар
Течиз, [э]къис изва сарар.
Фагьума: асландин чIарар,
Эвел хьиз, векъиз амач хьи.

Гьам-хажалат хьана пара,
Амач чи дердиниз чара.
А виликан хурмад тара
Гила бегьер гъиз амач хьи.

Бязи инсанарин ният
Терк авун я калам, аят.
Эй мубарак чи шариат,
Эвел хьиз, яргъиз амач хьи.

Эй, Сулейман, и ви арза
Я гуз жеч, я къачуз маса.
Сабур ая, гила беса,
А къар чаз жагъиз амач хьи.

КЪАФКЪАЗ

Икъван эллер ийиз на кватI
Им вучтин ягънагъ [я], Къафкъаз?
Вахь галаз на чунни барбатI
Авун, вуч кIвалах я, Къафкъаз?

Им мусибат хьана еке,
ЧIур хьана Дагъустан уьлкве.
Гьар атайда вичиз гуьлге –
Ацукьдай чардах я, Къавкъаз.

Гагъ хузар гъиз, гагъ на чIижер,
Гуж хъана чаз, эхи тежер.
Гъар атайда атIуз ичер
Вичиз недай багъ я, Къафкъаз.

Шумудав вун жада шерик,
Шумудав ви жада чуьруьк,
Сан кыле вун ийиз терик,
Шумуд ви уртах я, Къафкъаз?

Эвел садав хъайи икъар
Къуна къваздач вуна къарар,
Гъар патахъ туькIуьрдай пуар
Вун чергес къалтах я, Къафкъаз.

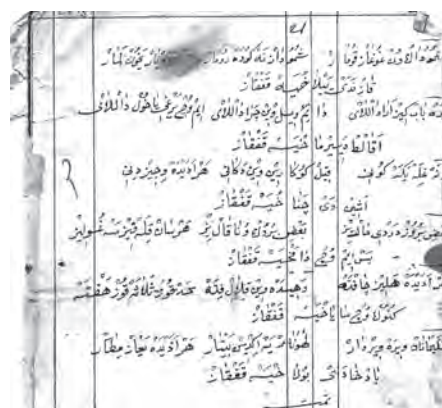
Амачни мад вилаятар?
Куьз акъятда икъван ви тIвар?
Гафар – гуьрчег, амал – мурдар,
Вун гыкъван алчах я, Къафкъаз.

Шумудав вун къугъваз къумар,
Шумудаз на гуда румар?
[Нар] девеяр, яхун ламар
Къвез недай яйлах я, Къафкъаз.

Ява паб хъиз арадаллай,
Даним вил ви чарадаллай...
Им вуч яргъи «яхул даллай»,
АкълалтI тийир мах я, Къафкъаз?

Къуна гыле еке куьни,
Къил кукIварин ви декIени.
Гъар атайда вичиз тини
Ишиндай чанах я, Къавкъаз.

Безибуруз дерди гъялиз,
Безибурув вуна хъелиз,
Гъар сан кыле физ са гъуьлуьз,
Бес им вуч дамах я, Къафкъаз?

Гъар атайда гъялиз чефте,
Вегида ви кылел фите,
Гъяд [ваь], саласа къуз гъафте
Хьунухъ вуч саягъ я, Къафкъаз?

Сулейманан веревирдер
Лугъунар я ихътин бейтер.
Гъар атайда, ягъиз метIер,
Яд хъвадай булах я, Къафкъаз.

ИТИМВАЛ ХЪСАН Я!

Эвелдай дирбаш жадалди
Гардандин кIирвал хъсан я,
Эхирдай яваш жадалди
Эвелдай тирвал хъсан я.

Эй, факъир, вун акъваза дуьз,
Ар чIугвамир юкъуз-йифиз,
АкI жемир, хак акъатай(д) хъиз, –
Са кIус итимвал хъсан я.

Аннамаз бязи фугъара,
Эхир гьатда тIиш пухъара,
Гзаф тахъайтIан, са пара
Жувахъни чирвал хъсан я.

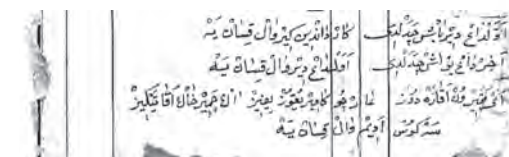
Иблисдиз къунши жедалди,
Халкъар арзачи жедалди,
Келлегуьз къучи жедалди,
Валлагъ, факъирвал хъсан я.

Нагъварни мух кутаз, хурам
ХъайитIа, катдайди я лам, –
Гъиле къуна еке вагърам,
Жув къапуд сивял хъсан я.

Фитнедай дуьнья ацIурна,
Нубатсуз зангар къацIурна,
Нашидавай [ягъ] жеч зурна, –
Ам ягъиз къавал хъсан я.

Эй, хва кьей кас, гьакIан гъайван,
Ферзни суьннет течир жуван,
МичIи куьра далдамди ван
Ийидач – къавал хъсан я.

Чир хъухъ Сулейманан синих:
Авай гаф тавун я чуьнуьх.
Магъут чухва хъуьтIуьз къуьнуьхъ
Къадайд туш – кавал хъсан я.

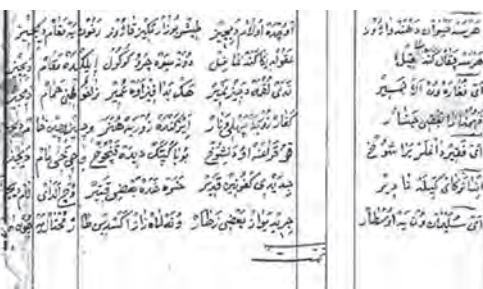
ГЪАР СА ГЪАЙВАН ДЕГЪНЕ ВАЦУЗ

Гъар са гъайван дегъне вацIуз
ЭвичIа, улам тийижиз,
ТIиш, пIузарар михъиз къацIуз,
Рахун я макъам тийижиз.

Гъар са чакъал хъана сефил,
Акьулдикай хъана гъафил,
Туна сиве чIуру куьхъуьл,
Илигдай макъам тийижиз.

Эй фугъара, вун акI жемир,
Недай лукъма течиз немир,
ГъакI бада физ авай уьмуьр,
ЗахутIни гъамам тийижиз.

Фагъумна за бязи чанар,
Гафар зурба пагъливанар:

Ийиз кIанда зурба гъунар,
Вичиз вичин хам тийижиз.

Эй факъир, «дагълар-ярашугъ»,
«Къутарагъ» аву «данишугъ»,
Буба – куьпек, диде – къанжух,
Вичи хъвайи мам тийижиз.

Инсанрикай хъайла надир
Чидайди гафунин къадир,
Хвара хада бязи къатир,
Вич аладай лам тийижиз.

Эй Сулейман, вун я устIар,
Чирид я ваз бязи затIар:
Буна лагъ [ч]аз а касдин тIвар, –
Мягьтел я чун, гьам тийижиз.

ЖЕДАЙД ТУШ

Аллагъ-талад вичин къелем
Масадвай чIугваз жедайд туш.
КIватI хъайтIани жумле алем,
Гъейридаз акваз жедайд туш.

Я вахт авач вичихъ са сят,
Вичиз гуз жер, дуст, несигьат.
Гъелбет, ам вичин меслягъат
Масадвай жузаз жедайд туш.

Я шикил авач, я суьрет,
Гъич са куьнихъ вич туш гъасрет.
Валлагъ-биллагъ, вичин нуьсрет
ТагайтIа, югъваз жедайд туш.

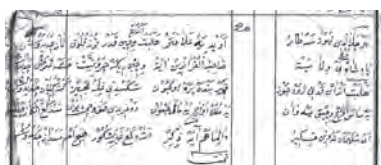
Я ацукъдай[д] туш, я къарай,
Я эвердайд туш, я гъарай.
Гъикъван хъуьтIуьз хъайитIан къай,
Мекъи яз аяз жедайд туш.

Гъич са кас жеч адан ерин,
Я шел къведайд туш, я хъуьруьн.
Акьуллу, марифат дерин,
Я вични даяз жедайд туш.

Раббел-алемин я ама,
Лугъуз жез туш вичин фурма.
Я нуьквер, гъейри жандарма
Вич куьмек галаз жедайд туш.

И замандин алемдихъ хъиз,
Гъич са гъейри инсандихъ хъиз,
И гьукумат гьакимдихъ хъиз,
Вичихъ дамах, наз жедайд туш.

Гъар чIалалди лугъуз са тIвар,
Авайди я аламатар.
Гъелбет, адан вичин къадар
Къуна къулухъ таз жедайд туш.

Падишагъ вич бейвилаят,
Сагъиб ал-Къуръандин аят.
Вичин рикIе чIуру ният,
[Гъич] маса гъараз жедайд туш.

Гъелбет, адан къадни цIуд жуз
Къамир, бенде, пара ужуж.
Са касдинни гъиляй ажуж
Хъана, ам гатаз жедайд туш.

Я сес авач вичихъ, я ван,
Я мулк авач, я мад гъайван,
Дугърид [я] гъахъ, вичи[н] дуван –
Масадавай отказ жедайд туш.

Эй Сулейман, на ви фикир –
Даима гьам ая зикир.
Аллагъдилай гъейри шуькуьр –
Гъич ам масадаз жедайд туш.

СтIал Сулейманан 155 йис

Эффенди КАПИЕВ

ШАИР

*Эй, инсанар!
Яшамширай куь гележес!*

М. Горький

АВТОРДИН ПАТАЙ

Ибур гъакъикъатдикай кхъенвай этюдар я. Ктабда са жуьрединни вакъиаяр физвач. Авторди вичин вилик жуьрэтлу везифа эцигна: шаир арада аваз уьмуьр физвай гьал, адан гьерекат ва рангарин дуьзгуйнвал къалурин. Къасухдай къетIенвилерикай къил къакъудиз ва адетдин крарал акъвазиз (им писатель патал виридалайни четин кар я), автор касдин шаирвал къалурунилай артух революцияди ганвай цIийи яшайишдин бинедал вичин къадим дагъви халкъдин руьгь адав ачухариз тунал чалишмиш жезва.

Гъайиф, ачухариз хъайиди, белки, анжах са стIал я... Амма, гъуьлун цин уькIуь дад акун патал, адан са стIални бес я...

Дагъвийрин раб ягъай валчагъ ва яргъи чIарарин бапIах алай аскIан къуьзек вичин къазмадин вилик акъвазнава. Адан еке рехи вилер дуьздиз килигзава. Абура мискъи руьгъериз хас тир къакъудиз алакьдай юзан тийир хчивал авач, абур секин я ва абурун деринда экуь сефилвал ава. Ваз тамашиз ва ви гафарихъ яб акализ, ада гзаф вахтара вичикай фикирзава. Шуьмьагъдин къуру пешинин мичIи-шуьтруь рангуниз

ухшар хамунал хъипивал алахъзавайвилай, адан чинал алай рехи чуру жив хъиз лацу яз аквазвай. Адан гъилери кьуьзуьбурув жедай куьруь ва кьекьуьц кьил галай аса кьунвай. Элкъвена ван кьачунвай багъларин юкъва авай ам...

Ингъе ада яргъи рекъиз тамашиз вилер агажзава. Яргъа авай куклушдилай лекъ хкаж жезва ва ам яваш-яваш, элкъвез хквез цларар члугваз, мадни кьакъандиз хкаж жезва. Аклизвай ракъини адан цлакулар ярубур ийизва. Шаирди, беден акъаж жезваз ва вилер капашдин сериндик кутуна, адалай вилер алудзавач.

ШИИРАГДИКАЙ ИХТИЛАТ

Сулейман кIвачер кьецIилдиз, валчагъдин хуру ачух яз ва, кьуьзуьбуруз адет тирвал, метIер кьвечIиларна кьазмадин ракларив ацукънава. Адан гъиле аса ава. Адан вилик, накъвадин чилел, ракъинин кьуд пипIез атанвай нур, суьгъбет ийизвай касдиз килигизни тан тийиз, аватнава.

-Вун зи кьилив мугъмандиз атанва, амма вуна гьуьжетрик кьил кутазва,- лугъузва ада кьайгъусуздаказ. – Накъни, кьени гъа са гафар я, - ял ягъ, жув галудмир, гуя са духтур я вун! Вун шаир я эхир, вун гъавурда хъун герек я: балклан хъфизва – кьацу чIур амуькьзава; игит хъфизва – адан тIвар-ван амуькьзава. Зун игит туш, чан алай шаирдин тIвар-ванни, гьелбетда, игитдин тIвар-ван туш. Ам гъамишалуьгъди туш, винел цIамар хъивегъна кланзавай цIай хътинди я, тахъайтIа ялав хкахъда, чинал нурни ахватдач. Зал гъеле чан алама, вучиз вуна заз бейкарвал меслят кьалурзава? Бес я, Гъабиб!

-Амма шаир кьеняткар ва игътият гвайди хъун лазим я. Вун сагъсуз я эхир.

-Шаир билбил хъиз жумартди хъун герек я. Зун сагъсуз туш.

-Амма рикI чакмах туш, Сулейман. Адай эхир авачиз цIелхемар акъудна виже кьведач.

-Вуна яб це,Гъабиб, за масакIа фикирзава. Уьмуьрда за эхай кьвандан заланвал, чIулав ципицI хъиз, зи рикIе ава. Ада винел каф акъалтиз цур кьачузва, адан винел жув алгъун бес жезва, хкатзавай ялци ивидик цIай кутазва. Им бес яни ваз?

-Ам заз бес я. Анжах ципицIрин цурувал алатун мумкин я, ниэр фад-фад алахъда ва адет яз, кьуьзуь жедайла, инсандин рикIе туькьуьл цирке ацукъзава. Зун гъавурда авач, а чIавуз шаирди вуч ийизва?

-Шаир рекъизва,- лугъузва Сулеймана бейефвал кваз.- Вучиз вун зав кьаб алай гафаралди рахазва? Вун зи дуст я, душман туш, лугъудай хъи: ви сес михъиз атIудай вахт хъанвачни? Ви чкадал масадбур фадлай пипIериз гадарнава, амма вун элкъвез ама, куьгъне регъуьн кьван!..

Сулеймана садлагъана вилер гегъенш ахъайзава ва, асадин кьил чиле эцяна, кIевиз алава хъийизва:

-ЛагъанайтIа вуна заз гъакI, Гъабиб, гьикъван хъсан жедай!

Ам кьарагъзава ва, ракларин куьрцелдилай элячIна, сериндик физва. Анал ам яру читинин хъуьцуьгандал ацукъзава ва са кьадар вахтунда чин чIуру яз кисзава.

-Вуна, Гъабиб, зи рикIе цирке ацукъзава лагъана фикирзавани?- лугъузва ада вилерин кIаникай, амма меслят кваз килигиз. Жаваб гудай мумкинвал тагана, ада капаш юзурзава: - Дуьньяда гзаф аламатар ава, ваз, гьелбетда, вири чизвач. Шаирарни гъар жуьрединбур жезва. Марф вири чилел сад хъиз кьваззава, амма кьумлухда бубуни, маса цуькверни экъечIзавач.

-Кьумлух квачиз. Ам кьенвай затI я, Сулейман.

-Кьумлух – им кьумлух я, жегил! Кьенвайди гъамиша кьана жеда, амма кьумлух гагъ кудайди ва уьмуьрдив ацIанвайди, гъар жуьредин гзаф иланар, акъребар авайди жеда. Чир хъухъ: кьумлух кьуьзуьвилелай пис затI я. Амазар я, муьрхъ, руьгъдин бегъерсузвал я, адакай сагъарун кьуьзуьвиликай сагъарунилай четин я... Шаирар гъар жуьрединбур жеда - накъвар хъиз.

-Амма жегылвал, адет яз, бегьерлу тушни?

Сулеймана ваъ лугъун яз кыл галтадзава ва, са геренда хияллу хъана, асадин къекъуъц кыл гардандихъ вегъезва. Им акл лагъай члал я хьи, ам тамам сугъбетдиз риклИвай гъазур я ва жавабни бегъемди жада.

Гилад зунни кисзава.

Ракънин кьуд пиплЕн нур, алахъна физ, къазмадин атла кылиз агакъна, гамарал къаткизва. Сулейман, гагъ-гагъ вичин ацукъун дегишариз ва аса гъилия ахъай тийиз, тади квачиз рахазва. Адан вилер секин я, амма абур сефилвал юзавай члаварни жезва.

-Вуна яб це, Гъабиб! Рахазвайда тум кутазава, яб гузвайда ген гуъзва. Вуна яб акала. За ваз жуван рикл ичли хъунихъай заз вучиз кичле туштла, вучиз ам галатун течирди ятла, ахъайда. Жегылвал гзаф метлеб авай вахт я, амма тек са жегылвили метлеб са затлИн туш. Вун гъавурда акъукъ: халис шаирдин рикл багъ хъиз ргаз кланда. Хъсан гафар къакъан тарара экъечлзава, амма абур битмишарна кланзава. Шаир, нихъ гзаф тежриба аватла ва нин рикл ругъдиз жегыл ятла, гъам я. Адан кланивал, гатуз рагъ хъиз (багъдин хилери ракъиник цукъ ийизва), жумартди хъун герек я, адан такланвал, селдин яд авай вацл хъиз,ажугълуди (багъдин дувулри яд хъавза!) хъун лазим я. Икл тахъайтла, умуър ленг жада ва ругъдин багъни кьумлухдиз элкъведа.

Жуван жегыл йисара заз ван хъанай хьи, сидкъидай тир кланивални гъахълу такланвал къвед къве лув я, сад тир ва абуралди я лекъре лув гузвайди. Гъикъван лувар мягъкем ятла, гъакъван къакъан я лекрен лув гунни. «Лув це! – лугъудай заз зи муалимри. – Гъич садрани душманриз риклИн тларвал, ам гъикъван гъвечлИди хъайитлани, багъишмир, вучиз лагъайтла вуна гъил къачур гъар са тларвили ви такланвили луван цлакулрикай сад кхудзава ва вунни ада агъуз авудзава. Эгер вири игитар картар ятла, шаир лекъ хъун герек я: лув це, лувар гегъеншдиз ахъая». Исътдани за жуван илгъамдикай хабарар къазвайбуруз гъакл лугъузва: «Лув це!» Им вичелай манидик кыл кутазавай къанун я.

Жегыл йисара зи чапла лув – кланивалин лув – эрчлИдалай зайиф тир. Вучиз лагъайтла а члавуз ашукъ жадай затлИн авачир, амма акунани таклан крар пара авай. Зи жегылвал хажалатдин парцик квай; зи луваризни ачухвал авачир – абур татугайвилери кутлуннавай...

Къумарай ва чиклИзвай тепейрилай физвай зи рехъ. И къумара инсанрин гелер авачир. Гъалтзавай къуюяр клуъбур тир, абурун ци зи мез кузвай. Къаншардиз гарар алчуд жезвай, абурун зун галтадзавай. Алукуъиз къахрагъзавай зун. Гъар са касдихъ вичин Багъдат ава. Зазни жуван Багъдатдиз рехъ жагъуриз кланзавай. Амма члангъакъа къекъевезвай къумара кесиб ва гъахъ гвай инсан а вахтара. Адан Багъдат гъеле жагъанвачир, аниз фидай дуъз рехъ гъеле садазни чизвачир.

Хъсан я квез, Багъдатдин варарихъ ханвайбуруз. Агъ, жегыл! Жуван Багъдат патал рекъин герек, ам жагъанвайла, цгуз-вацлгуз, жегънемдиз фин – маса бахт кландачир!... Эхъ. Амма чаз четин тир...

Гагъ-гагъ за, жувакай фикир ийиз, къулухъди вил вегъеда: алатай вахтарин тепейрилай заз чулав гелер аквазва – анра са члавуз зи цлай буъркъвеба куз хъанай, гумади зи вилер куз. Кесиб ашукъдин машгъурвал а члавуз вири патарихъай къумадик акатзавай, марфадин селлери чуклурзавай ва заз ашукърикай (ашукъ – им азабдик квайди лагъай члал я) сад къванни умуърда бахтлуди я лугъуз ван хъанач.

Зи пудкъанни цлуд йис я. Вун гъахъ я, зи яшара авай шаирар адет яз шехъзавайди я. Тухвай умуърдин туькъуъл къел къван хъиз зи ивида ацукънава ва ада къуъзуъвилин пад заланарзава. Амма зи ивида чехирни ргазва. Гъар жуърединбур жада риклер!... Чидач заз им аламат яни, вуч ятла, амма зи йисар, ваз аквазва, Багъдатдиз, хатадай агакъай карван хъиз ваъ, жуванбур хъиз – шад гъалара, зенгер къилел алаз гъахънава...

Гилад яб це. Вучиз зи куьгъне регъвер икъван шаддиз элкъевезва? Я туш абур цлийиз илиг хъувунвани? Вучиз зи багъда гъелени билбилри нагъмаяр язава ва зунни тарарилай гъеле дигмиш тушир емишар атлунивай яргъа я? Вучиз зи машгъурвилин цлай къвердавай къизмиш жезва ва зи къуъзуъ рикле адан чимивал амукъзава?

Вучиз лагъайтла, Гъабиб, члехи такланвални, члехи кланивал хъиз, къуъзуъ жезвач. Зи луварни са куьнини кутлуннавач. Заз вири риклелди клан жадай крар ва затлар

ава, гила зи лувар мумкин авай къван ачух ва гегъенш я. Вун жегъил я, и кар рикел хъуьн лазим я вуна. Мисал авайди я: «Гзаф крарин иеси – галатдач». Зун лезгийрин, Къавкъаздин шаир туш, зун, анжах жуван чIалал мани лугъузватIани, советрин шаир я. Вучиз лагъайтIа зи мани Яру Армия Москвадани, Самарканддани гъа сад я, дагъларани, дуьзенрани сад тирди я. Зи мани комсомолдикай я – гуржияр, яхулар квайдини гъа комсомол я. Чи Ватанни сад я. Гъа икI, зун виридан шаир я, тек са лезгийринди ваъ.

Зун гзаф крарин иеси я, Гъабиб, гъавиляй галатун лазим туш.

Гъакъикъи кIанивили гъатта гъвечIи пепедин руфунани цIай куькIуьрзава, амма зун инсан я! Гъахълуз чиркинвал такIан хъуни рагарилай авахъзавай къайи булахрин ятарални звал гъизва, амма зун инсан я!

Ихътин вахтунда кисиз жедани завай? Эгер шаир ятIа, ваъ, жедач! Вунани заз архайин хъунин меслятар къалурмир. Гъавурда акъуьк вун: шаирар гъар жуьрединбур жеда. Хъсан гъава авай юкъуз, виридалайни бегъерлу чилел гъа са цуькведикай иланди агъу хкудзава, чIижре вирт хкудзава. Зун советрин шаир я, виртIедихъ къекъевезва зун. Къуй къуьзуь хъурай зун, амма къуьзуь чIижрен вирт туькъулди жедани? Вуна зи рикле эцяна, Гъабиб!

Сулейманан гъилин тупIар асадин къилел тIарам жезва, адан гъилер зурзава. Ам кIулни дуьзар хъувуна къарагъзава, вичин хъуьцуьганни къачуна,къазмадин а къилиз физва. Рагъ чIанвай гамунал хъуьцуьган гадарна, ам кисна дакIардиз тамашзава.

-Вуна камаллу гафар лугъуза, Сулейман! Завай вахъ галаз гъуьжет къаз жедач...

Сулейман захъ элкъевезва. Хиялривни мурадлив ацIанвай адан килигун ишигълудини, перишандини я. Адан чинал хъипивал ала. Къизилдин ранг алай ракъинин нур абур къужахда къаз ва суьрет яз цларал вегъез адан къецил кIвачерал аватнава.

Эй, чIехи Ватан зи! Тек са вун я ви рухвайрин зурбавилин ва агъайнавилин гъавурда акъадайди, тек са вахъ я абурун мурадар элкъевенвайди...

Сулеймана жавабдиз са гафни лугъузвач, къил са тIимил агъузна, дакIардихъ къвердавай къати жезвай гарукди багълари гъикI ван къачунватIа, яб гузва...

ОДИССЕЯ

Ихтилат алатай вахтарикай я. ДакIардихъ адет яз ихътин вахтара рахунрин ара ацIурун патал ишлемишдай марф къвазвач. Суьгъбетчиди къалиян чIугвазвач, ам фикирлу яз цIузни килигзавач, къула цIайни кузвач. Агъадихъ авунвай кхьинар шаирди радиодай авур рахунрай я. Аданаста ва къалабулук квачир сес уьлкведин вири пипIера раханай.

- ... Бубади, са себебни авачиз ам кIвалляй акъудна, маса паб вахчур вахтунда, диде бедендик зун кваз залан тир. Зун халудин куьра ханай. Бубади авур карди намусдик хкIурнавай зи мукъабуру чпин хъилер залай алудзавай: гъасятда, зав дидедин нек дадмишизни тун тавуна, абуру зун, къацIай пек алчударна, бубадин варцихъ гадар хъувунай. ИкI, рикI тIарунилай, эгечIнай зи уьмуьр.

И чIавуз чан алачир аял хайи къунши папа, гурцIул лугъуз, язухдай заз мам гуз хъана. Ирид йис жедалди зун адахъ галаз амукъна. Ахпа са сеферда бубадиз къуншидин гъаятда авай гада акуна. «Вай, им зи хва я хьи», - лагъана ада ва зун вичин къазмадиз хутахна.

Буба зи лежбер тир - амма ерли бахт авачир. Адак вичин къайкъуйрин са пай хцин хиве твадай мумкинвал хъуни шадвал кутазвай ва, ада зал ван акъалдариз, вич кавхади хъиз тухузвай. Адан къазмада аялар гзаф авай. Гъамиша хъел квай тахай дидеди закай гъажикIадин паклукар чуьнуьхдай. Зун жув хайи чкада, гамишрихъ галаз куьра чIехи хъана.

А бередикай фитерин низдилаь тала зи рикел затIни аламач. Ахпа буба начагъ хъана, закни пара кичI акатна. Писдиз. Вуч азар тиртIа, заз чидач, амма ам, цихъ гъараратвили хъиз, йифизни, юкъузни дарихвили гъелекзавай. Ада гзаф фикир ийизвай,эхирни, кIвачел ахкъалт хъувур чIавуз, адан ругъ фенай. Югъди ада куьчейрай

къванер кIватIдай, къужахралди хкиз, абур вичин девлетар я лугъуз, инсанрикай чуьнуьхардай. Зи рикел буба садлагъана рехи хъайиди яз, хъипи хъанвай вилер аваз хквезва.

Тахай дидедин гилерал ругуд аял ва гъаят тирвал чкIанвай къванер туна, буба рагъметдиз фена...

Вири галай-галайвал рикел хквезвач лагъана, куьне залай гил къачу, дустар. Гъахътин вахтар тир абур. Элкъвена къваларив гвай чкайра анжах къве касдиз кIелиз чидай, абурни сад почтадин неченик, муькуьдни самун фес алаз къекъведай юзбаши тир. Жуван хуьрай эьечIна фидайла,зи,заз чиз, цIипуд йис тир. Дербенда зун са савдагардиз язух атана. Зун адан пуд версинин ципицIлухдихъ гелкъвез, тевлейрал къаравулвал чIугваз, кIарасар хаз, гъаят михъиз хъана.

Къуд йисуз за и касдиз, къуьд, гад такваз, батраквал авуна. Ахпа, анай эьечIайла, акуна хъи, заз фидай чка авач, жибинарни зи, икъван чIавалди хъиз, ичIи я.

Гъавилай зун хуьруьз хтана. Амма чи хуьре гъаимиша лазим къадардилай артух батракар авайди тир, гъавилай за къуншийриз кIвалахар ийиз хъана.

Инсанри ихтилатарзавай, гуя Генжедин муькварив чара уьлкведин инсанри пачагъдин чилер кирида къунва ва анрай са гихътин ятIани дувулар кIватIзава. Ана кIвалахдай фялеяр кIанзава. Гъа икI жув хътин масадбурухъ гала зун Генжедиз фена. Къве йисан къене за и чилерал кIвалахна, тIуьр вахтарилай туьтIуьрбур пара жез яшамиш хъана, эхирни, эхиз тахъана, катна. Ам жегънем тир: завай неинки за затIни къазанмишиз хъанач, гъатта чаз калерин руфунрикай хуьрекар гуз тIуьн тIуьр чкадиз буржлуни яз амукъна. Генжедай зун – жувазни чидач гьикI фенайтIа – Самарканддиз акъатна. Ана зун деподин фялевилиз къабулна ва за Сырдарья вацIал муькбуьн эцигунрал кIвалахна.

Гзаф крар акуна, гзаф крар чир хъана заз а йисара. Къилинди, чир хъана хъи, фяле инсандиз виринра сад хъиз четин я, жувакай катиз хъун гич тежедай кар я, кесиб инсанар Сырдарьядални, зи хуьрени сад хъиз бахтсуз я. Гъавилай за жуван кIвалихъ, бубайрин сурар авай ватандихъ ял хъууна. Амма пул тIимил гумай. Зун Бакуда энгел хъана ва са гуж-баладивди нафтIадин мяндендал кIвалахдик экечIна. Ана за къве йисуз къван кIвалахна. Тухвал течиз яшамиш хъана ва са тIимил пулни кIватIна, акуна заз, зун къанни цIуд йисаз акъатнавай итим я, захъ чуру хъанва, зун къуьзуь жез эгечIнава. Жуван хзан тешкилна кIанда. А вахтунда кесибдиз им чIехи къайгъу тир. Амма уьмуьрда сифте сеферда заз аллагъди гана. Хуьрай заз касни амачир етим руш жагъана – виликрай мулкарал къаравулчидин руш. Ам заз бурж аламаз, са гъвечI рехъ-раж авуна гана. Чун эвленмиш хъана ва зун хуьре амукъна. Йисар физвай. Гила рикел хквезвайвал – гзаф четин ва шадвал тагай йисар. Пабни галаз жуван гилералди чна къазма эцигна. Тухдалди незвачир, къусувачир,сал кутуна чна. Паб адан къаравул жез, за хуьруьнвийриз гвен гуьз хъана. Гъа икI чун хуьруьн къерехда вад йисуз яшамиш хъана: маса инсанриз ухшар жез кIанз уьмуьр тухвана. Амма а чIавуз инсанар чпиз ухшар авайбур тушир...

Садра, кIвалахдилай кIвализ хквезвай нисинин береда, са куьчеда заз гзаф инсанар аваз акуна. Мягтел хъана зун: «Яраб вуч хъанватIа? Къейиди ава жал?»

Лугъун герек я квез, а чIавуз инсанар сад садав агатдачир. Кесибар, куьчеяр туна, къерехрай чпин кеспидал физ хкведай. Вучиз лагъайтIа гъар юкъуз хуьруьн куьчейра кавха къекъвезвай ва ада гъалтай гъар садан хивелай къаз, абур бигердин кIвалахрал ракъурзавай: къаналар эгъуьниз, векъер ягъиз тазвай.

«Яраб вуч хъанватIа?» - фикрна за ва кIватI хъанвайбурув агатна. Куьчедин юкъвал, гилера тафтар аваз, инай аниз фидай ашукъар ацукънавай ва абуру ракъинихъ тамарзлу тир билбилдикай мани лугъузвай. Ашукъар куьIвар хъанвай парталра авай ва абуру, гуя ахварай хъиз, вилер акъалнаваз лугъузвай мани. Жемьтдихъ галаз акъвазна зунни мандиз яб гуз. «Им вуч хабар я! Абуру лугъузвай гафар зи рикIе аваз гзаф вахт тир. Акъваз акван садра!»

- СултIан,- лагъана за къуншидиз,- за и мандин гафар жува жуваз гъар юкъуз лугъузвайбур я, вучиз икъван гагъда зи рикел абур мани яз лугъун атаначир?

КІватІ хъанвайбур вири захъ элкъвенай. (Им ашукърин мани куътягъ хъанвай ара тир.)

-Ибур зи чІалар я эхир!- гъарай акъатна зай, чухвадин хуру ахъайиз – вучиз лагъайтІа заз лап чими хъанвай.

-Вун гъина авайди я, я бейниван,- жаваб ганай заз.- Вун жуваз килиг: мегер ибур ви нерив къадай гафар яни, билбил ялда вични!

Къуншиди икІ лагъана, вири куъче хъуърез эгечІна. Нисинин вахт тир. «Агъ,- фикирна за,- вучиз исятда къуланфер туш?..»

- Им я къуватдал, я амалдарвилел, яни пулуналди ийизвай кар туш, инсанди вичин рикІяй лугъузвай мани я. – Меген зи рикІни якІунди тушни? Квел хъуърезва куън, я инсанар?

КІвализ зун айибдик акатнаваз хтанай.

-Билбилдикай нивай хъайитІани мани лугъуз жеда,- кушкушной за папазни,- къене руъгъавай гъар садавай,- ва,тафтунин чкадал гъиле бапІах къуна, за уьмуьрда сифте яз шиир теснифиз эгечІна.

Акъахна са къакъан тарциз

Бегъер гудай ичин,билбил...

Жуван сад лагъай шиир за дустаризни кІелнай, амма абур зи чІалахъ хъаначир.

-Билбилрикай дуьньядал гзаф манияр ава,- лагъанай абур.- Ваз гъина ван хъайи мани я ам, Сулейман? Ам чаз бегенмиш я.

-Ам зи мания,- лагъанай за дустариз.

-Бубадин хъиз, ви руъгъни физваз тахъуй гъа?- хъуъренай абур.

-Завай жувакайни хъсан мани туькІуьриз жедай, амма зи уьмуьрда хъсан са затІни авач,- лагъанай за дустариз.- Къуй билбил тахъурай, кицІ хъурай, куън чІалахъ жезвачтІа. Къалура заз кицІ, за адакай квез мани туькІуьрда.

-Хъсан я,- жаваб гана дустари,- акІ ятІа чи кавхадикай са мани туькІуьра кван, ахпа чна ваз манияр туькІуьрдай яхцІур затІ жагъурда...

Гъа икІ заз жуван цІйи кеспидин дад акуна. Зи дустар чІехи пай чил-мулк авачир кесибар тир. Абур йисаралди Бакудин нафтІадин мяденрал жез, гатун вахтунда, гъамни гъамиша ваъ, хуъруъз хквезвай. Гъавилай абуроз залай гзаф аквазвай. Абур саки халисан фялеяр тир ва зи патай абуроз гъамиша гъуърмет авай, и жемятдин арадай хкатнавай хъсан инсанри зи вилерни ачухзавай.

-Дуьнья,- лугъудай абур,- къасухдай чІурнавай терезар я. Килиг, Сулейман, вун гъалатІ жез тахъуй. Абурун терезри юкъузни, йифизни чакай фан са кІус, са аршин хун атІуза. Вири уьмуьрда гъакІ ийизва. ВикІегъ хъухъ, стха, вири гирванкаяр ахтармиша...

Зун жуван манияр чуьлда кІвалахзавай чІавуз теснифиз вердиш хъанвай. Няниз хуъруъз хкъведайла, зун дустрихъ агалтдай, за абуроз жува къе туькІуьрай манияр лугъудай. За гъич къатІанвачир – зи чІалар хуъре тикрар жез эгечІнавай. За абур гъавадалди лугъузвачир, я хуралай чирни ийизвачир. Зи цІйи пеше четинди ва секинсузди тир къван. Ада зи къайгъуяр артухарнавай ва шадвал тІимил гузвай заз.

ГъикІ ятІани садра булахдин патав ял ягъизваз, чна дуьньядин крарикай ихтилатар ийизвай. Рехъди физвай фекъи, капІ ийиз булахдив акъвазнай ва капІ куътягъна, адет патал чи ихтилатрик эгечІнай. А юкъуз зи рикІ пара туькІуьл тир: зи танишвал авай къуъзуъ багъманчидиз, са гъафте вилик къан вахчун яз яна къеи хчин буржарай, кар атІанвай югъ тир ам. За идакай мани туькІуьрна лагъанай. Фекъи бейкеф хъанай. Ада, асадин кил з хура акІурна, гъарагъиз эгечІнай:

-Ибур гъина ван хъайи крар я – вахчаг алачирбуру пачагъдин судуйриз тарсар гун? Гачал тум! Ви кар къулухъ кыл къун я, алалгъдиз шукур, ви патахъай фикир авун кылел тапшурмишнава. Белки, ваз гъина ятІани къулухъ кыл вилик кваз физваз акунатІа? Лагъ кван садра?

Зун чкадилай къудгъуннай: фекъидин гафари зун канай.

-Мягътел жедай кар я,- лагъанай за,- мегер тумунал ихтин гъилер экъечІдани?- ва за, къуънерилай къуна, фекъи булахдин винел хкажнай. И чІавуз зи дустар хъуъренай,

гъа ида вири чѳурнай. Фекъиди, чин лацу хъана, хуѳруѳз тади авунай. Зи кѳилив кавха атанай, ада зун канцелярдиз тухванай, хабарар кѳуна, дустагъда ацукъарнай. Амма дустар атана акъатнай. Абуру, кѳуръандал кѳин кѳуна, им гъалатѳи тирди ва Сулеймана рикѳе чѳуру ният авачиз вичин гѳилерин кѳуват кѳалурайди лагъанай.

Зун ахъайнай ва кѳетѳиз тагъкимарнай заз, мад идалай кѳулухъ гѳич садрани ихътин «чиркин» манияр туѳкѳуръ техйин за. За гаѳ ганай.

Вучдай бес за? Авайвал лагъана веже кѳъезвач, таб авун шиирра тежедай кар я. Идалай гуѳгъуьниз за гъаѳ цѳийи манияр райж авуначир, вучиз лагъайтѳа жуван вилер баладик кутаѳ кланзавачир заз...

Виликдай са вахтара Кюредин дагълара Мурсал хан яшамиш жезвай. Адан девирда шаир авай – кесиѳ ашуѳкъ Кѳуѳчхуѳр Саид. Саидан тѳвар-ван яргъариз агакънавай, хандиз вич туна масадбурукай тарифдин гаѳар лугъун такѳан кар тир. Дарих тир ам. Ашуѳкъдиз эвер гана.

-Лагъ мани,- буйругъ ганай муѳжуѳд паѳ авай ва и дуѳнедал дарих тир ханди.

Саида лагъана мани.

-Ви мани, аквадай гъалда, хъсанди я,- лагъана ханди.- Аквазва вун устаѳ тирди, амма вун вучиз акъван гъаясуздиз тамашзава? Инал зи папар ала... Эѳи, акъуда кван адан вилер!

Гъа икѳи ашуѳкъдин вилер акъуднай.

Заз идакай садрани-къведра ван хъаначир, рикѳел аламай. Амма шаир, эгерам кѳенвачтѳа, лал жедач. Адак, вичизни клан тийиз, пис крари кѳалабулух ва теспача, хъсан крари шадвал кутада, вичин мани инсанрикай чуѳунуѳхиз ва ам вич патал хуѳз адалай алакъдач. Шаир – им клерецдин тар я. Адан клѳкѳини-кукѳушдал са клерец аламай кѳван, инсанри аниз лашар гадар тавуна жедач.

...Са сеѳерда зун къазанмишиз шегъердиз рекъе гъатна. А чѳавуз зун шаир хъиз халкъдин арада чир хъанвай, ва, са хуѳре акъвазнавайла, гъалтайбуру Сулейманакай хабар къадай. Дербентда, тамам югъди клѳвалахдихъ кѳекъвейдалай гуѳгъуьниз, за карвансарада ѳиф акъудзавай. Зун гъелек яз чилел къатканвай. Бирдан ахвара аваз ван кѳъезва заз: са ни ятѳа зи мани лугъузва. Зи рикѳел иѳин акъалтна. За сифте яз туѳтуѳна накъвар гѳикѳи акѳанватѳа ва зи руѳгъдизни гѳикъван дар хъанатѳа, гѳисснай... (Агъ, инсанар, квез, шаирдин руѳгъ гѳихътинди ятѳа, чидач!)

Захъ галаз са клѳвале гъаѳ инсанар ксанвай – зун хътин кесиѳбар. Абурун арада лезгийрни авай. Ахварай хъиз заз зи мани адалай клѳевиз ва кутуг тавунвай маса маниди бамишарзавайди ван хъана. Ам са билбил кѳизилгуѳлдал ашуѳкъ хъуникай ва идакди цуѳкведин пешер авахъуникай тир. «Инсанриз чилел икъван дар хъайила, билбилдикай ѳикир иѳиз жедини?- кушкѳушна за.- Дуѳнья масад хъана клѳанда, амма гѳинва ам?...» Карвансарадин кѳуллугъчидини мани лугъузвай. Ада вич виридалайни хъсан манидар я лугъуз, гуѳжетар къазвай ва идал рази хъунин лишан яз, вичиз гъарда са шагъи гун истемишзавай. Инсанри гузвачир, даландар гъавалат жезвай. Ахпа къарагъна зун.

Эѳи, игит!- лагъана за.- Вуна лугъузвайбур ви манияр яни, тахъайтѳа чараданбур тикрарзавани?

-Жуванбур.

-Акѳи ятѳа, лагъ ман са мани и карвансарадикай ва чакай, бахтиѳкарайрикай.

Даландар хиялри тухвана. Вил эцигна за, амма эхиз тахъана, зун жуван манидив эгечѳна. Карвансарада, тама хъиз, секин хъана. Квекай зи мани тиртѳа, рикѳелни аламач, белки, ам жуваз такур, жагъуриз тахъай, ачухиз тахъай Багъдатдикай тиртѳа.

Гѳинва вун бахтлѳубурун ватан тир Багъдат?

ѳифди за манияр тесниѳиз хъана, пакамаз даландарди зи вилик бапѳах хутѳунна ва ѳиф ина акъудунай гъакъини къачунач. Аквадай гъалда, амни бахтсузбурукай тир.

-Карван ѳида – карвансара амуѳда,- лагъанай ада.- Ви мани дуѳзди я, шаир.Вахъ шехъзава зун! Амма зазни чира ман ви мани...

...Маса сеѳерда зи кѳилив Бакудай хтанвай зи дустар атана. Абуру заз са пашман ихтилат авуна: наѳтѳадин мяденрал ѳялейрин забастовка хъана, амма ам писдиз куѳтягъ хъана, зи дустар адак кѳил кутурбур я лугъуз, клѳалахрилай алудна.

Дустар перишан тир. Амма кылинди ам тир хьи, абурукай хуьре намусдик хкIадай хьтин мани сивяй сивиз физвай: «Гила кьуьлер ая,- лугъузвай манида,- кылерал далдамар гъала гила, папар базардиз рекъе тур, кьуй абуру ана месер маса гурай, гила квез, лаш гана салай чукурнавай ламариз, кьулайвилер квез герек я?»

И мани зи юлдашрихъ галаз санал мядендал кIвалахзавай са чиркин шаирди теснифнавай, гъамиша хузаиндин пад къазвайвиляй, ам кIвахдилаьни чукурнавачир. Угъраш! Завай и кар кваз такъуна жадаьни? Ваъ, гъеле кьенвач зун! Зун югъди, руьгъдиз кьулай чка жагъин тийиз, къекъвез хъанай. Эхирни за жаваб гун яз, кIвалин къавалай виридаз ван къведайвал жуван мани лагъанай.

«Жуван чиркинвилер хьичирмир, тум къацIай кицI. Шаирвилин тIвар къацIурмир, ви кьил зи дустарин мехъерал далдам хьиз элкъвез-элкъвез гьикI физватIа, заз виликамаз аквазва...»

Гъа икI, дуьшуьшдихъай дуьшуьш къвез, мез кудай шей мукъаятдиз ва кIус-кIус жакъваз туькьуьндай тегъерда, за жуван манияр туькIуьриз хъана...

Вад йис алатна. Садра, гатфариз, заз ван хъана хьи, гуя пачагъ тахтунай вгъенва, гила вири барабар я, виридаз, халкъди жагъурзавай азадвал хъанва. «Им гьихьтин азадвал хьурай? - фикирнай за. - Судра вилик хьиз гъа судуяр ацукънава, гъак вилик хьиз чун хуьрерин хузаинрин пацук кума, аламатдин азадвал я ам, эгер гъахъ ятIа!»

Амма ахпа вахт чархифелек хъана.

Гагъ къецен уьлквейрай атайбур, гагъ деникинчияр, гагъ бичераховчияр – ни кьил акъатзавай абурай, вуж гъавурда авай?

А чIавуз заз большевикрикай затIни чидачир, амма рикIи гьиссзавай хьи, халкъдин мурадрихъ галай са вуж ятIани акъатун ва ада и базар чуькIурун герек я. (И большевикар лугъудай ксар гъинай атайбур я? Абур ни арадиз гъана, ихътин халисан инсанар?)

За гзаф фагъум-фикир авунай. Зи къазмадин патавай физ гзаф инсанриз завай меслят кIан жезвай. Амма за тади жавабар гузвачир. Заз чизвай, мез кIвач туш: мез галкIай чIавуз, вун гзаф вахтара къарагъдай кьуват амачиз чилел ярх хъана амукъда.

Са сеферда зи хуьруьз яд чилерилай атайбуру пуд кас зи хуьруьнвиляр асмишнай. Вуч патал? Ашкара хъайивал, ибур пуд большевикар тир.

«Агъан,- фикирнай за,- чил чиди, дагълар чибур, ягъиз рекъизвай, асмишзавай инсанарни чибур я ман... Ибур вучтин крар я? Яни, гъаькI жезва: болшевикар – ибур чун я, амма иесивал къецепатан инсанри ийизвани?»

Гъа юкъуз зал куьчеда зи виликан хузаин дуьшуьш хъана.

-Сулейман,- лагъана ада,- вучиз вуна Казимбеякай мани туькIуьрзавач? Вун ам большевикар патал хуьзватIа гъа?

Зун киснай.

-И дуьнья чарх я,- алава хъувунай хузаинди,- гъамиша элкъвез ва элкъвез авайди я...

-Дуьз элкъвезвач ам,- атIанай за адан гаф.

-Акъваз, акъваз, ви гардандиз гъалкъада гъатиз кIанзаватI гъа?...

-Ваъ,- жаваб ганай за,- гъалкъадиз куьк гардан хъсан я, зи гардан яхунди ва къабарра авайди я...

И юкъуз, аквадай гъалда, зи ивидин са стIал большевикдин чIалал раханай. За манийвал ганачир, за жуван ивидиз ихтияр ганай... Адан сес вичиз муьтIуьгъардайди тир къван. Ам заз мукъвади хъанай...

Мад за вуч лугъун. Амай фагъум-фикирар куьне ая.

Зи уьмуьр, зи йисар, чикIизвай кьумарай физ, рехъ алатнавай кесиб карвандин рехъ екъечIдайвал, эхирни дуьз рекъел екъечIна...

И рекъи Багъдатдиз тухузвай.

КЪУД КЪИСА

*Ахъайзава рекъиз-хуълез насибри –
Аварайри – аяндарри, падишагъри – кесибри.*

СААДИ.

I

Лугъуда хьи, фад вахтара са къудратлу хандихъ авай са хва начагъ хъана.

Гъа икI, азарлу я хва, кIватIзава ханди вири духтурар ва жерягъар, абуру адан вилик юкъвар агъузна лугъуза:

-Хан, вун сагърай! Ви тахт зурба къурхудик акатнава. Ви неве рекъизва. Ам анжах са затIунивай къутармишиз жеда, амни жум я. Амма чи пачагълугъда жум гъинай жагъида?

-Тади ая, тади гъалда халкъдиз чав чукIура!- гъарайна ханди.- Жум жагъай кас вични зи къилив гъваш, за адаз пачагъдиз лайих савкъват ийида.

Везирар виринриз фена, амма халкъди абуруз жумар тагун къетIна, емишар кIватIна, тарарни къецIиларна. Хан инсафсузди тир, ада халкъдин къилел гзаф баляр гъизвай, гъавилай ам такIанни тир. «Къуй жаллатIдин тухумдин эхир хъурай», - къетIнавай халкъди.

Гзаф къекъвена везирар, эхирни абуруз кIарасар атIудай кесиб касдин къазмадин вилик жумун тар акуна, адал хатадай хъиз пуд жум аламай.

-Вуч кIанзава квез?- хабар къуна кесибди везирривай. (Яргъал тамун юкъва яшамиш жезвайвилай, адаз халкъдин къардикай хабар авачир.)

-Жумар!- жаваб гана везирри.- Гъана ви бахтунни! Тади ая, къуъзек, пачагъдин къилив физ – вуна адан варисдин уьмуър къутармишзава!

Амма кесиб касдин чиниз мичIивал ва чIурувал атана.

-Гуж хъана заз!- лагъана ада.- Заз аникай хабар авачир. Жумар куьне къачунва, элкъвена вахчуз завай жедач! Амма хандин тавханадиз зун къведач! Зи бубани къве стха а хандин викIиник кваз къейиди я ва абуру зазам акунани такIан хъун веси авурди я. За жуван тахсирдилай гъил къачудайвал гъикI ийида?

Амма везирриз вахт авачир, адаз артух яб тагана, абуру кесиб гужуналди чпихъ галаз тухвана.

-Ханди вун къизилрин юкъва твада, кIамаш,- лугъузвай абуру хъуьрез.- Жуван бхтуникай катзавани?

Пачагъдин кIвалерал элкъвена къаравулар алай. Минарадални чIулав пайдах хкажнавай. Ам акуна везиррин рангар атIана ва, гъанвай кесиб тади гъалда варциз галчIурна, хандин къилив катна.

... Куьрелди лугъун: аламатдин кар хъана, везирри гъанвай жум пIузаррив агуднамазди, варисдик чан ахкатна ва ада вилер ахъайна. Хандин тухумдин тум хкатнач. Минарадин кIуквални къацу пайдах хкаж хъувуна.

Гъа и арада хандин къаравулри, тавханайриз гъахъзавай гурарин хиле, къил куьрсна, курпашмандиз ацукънавай са кесиб кас къуна, дустагъдиз галчIурна. Им гъа кIарасар кукIварзавай кесиб тир. Ам виридан рикIелай алатнавай. (Жумни тIуьнвай къван!) Ханни гара гъатнавай. Шадвилер башламишнавай.

Гзаф йикъар алатна. Вичин варисдиз свас гъунин гъуьрметдай ханди вири дустагъриз азадвал хугунин тапшуругъ гана, им Къуръандал къин къуна, пачагъриз адет тирвал, адан хиве гъатнавай буржи тир. Дустагъар ачухиз егечIна. Нубат жум гайи кесибдални атана.

Амма адаз дустагъдай екъечIиз кIан хъанач.

-Зун къилеваз ацукънава дустагъда,- лагъана ада.- Ина са тIимил къванни жуван тахсирдилай гъил къачун патал вири уьмуърда амукъун герек я!

Идакай хандиз хабар гана.

-Вуч ахмакь я,- хъуьрена хан,- ам зи кылив гъваш кван.
Гъана кесиб.

-Ам гъихътин тахсир я вуна авунвайди?- хабар къуна ханди хъел кваз.- Лагъ гъахъ тирвал, кичлѣ жемир! Къе зун гъаф регъимлу я.

-Зун гъамиша гъахъ гаф рахазвай ксарикай я,- жаваб гана кесибди.- Зи тахсир зурбади я. Лугъун хъи, ви варисдин уьмуьр къутармишай жумун тар члехи авурди зун я.

-Агъ, зарафатчи!- хъуьрена хан.- За вун дугъриданни са зулумкар я лагъана фикирнавай. Амма икI вучиз хъана – икъван гагъда зи рикIел вун атанач эхир? Гъил къачу, стха, хатадай хъанвай кар я!..

Ханди везирриз и кесибдин вилик вири хазинаяр ахъаюннин ва адаз, гъикъван багъабур хъайитIани, рикI ацукъай пуд шей къачудай ихтияр авайвилин тапшуругъ гана.

-Адан лайихлувилер зи вилик къимет авачирбур я,- лагъана ханди.- Къуй виридаз чир хъурай тахтуниз талукъ яз зи жумартвиликай.

Кесиб касдин вилик вири хазинаяр ахъа жез эгечIна. Анра вири авай: къизилни гимиш, алмасни мержан... Амма кесиб абурун патавай тIуз къайгъусуздиз фена ва пипIерикай сана чилел алай муьрхъуь къунвай нажах хкажна ада. Ахпа ада са кап къел къачуна хъуьчIуьк вегъена, къацIалай ханари вичел кьинер къазвай Къуръанни къачуна, эхкъечIиз тади авуна.

-Гъа ибур бес яни?- хабар къуна везирри.

-Бес я!- жаваб гана кесибди.- За жуваз савкъват яз пуд шей хкъана, гила заз жуван кIвализ хъфидай куьруь рехъ къалурна.

«Адан руьгъ фенва,- фикирна везирри.- Шадвиляй я, аквадай гъалда!» Кесибдиз хъфидай рехъ къалурна, къулухъай адал хъуьрез, хандин кылив тади авуна везирри.

-А кас, аквадай гъалда, хъсан зарафатчи я,- фикирна ханди ва ам хияллу хъана.- Белки ам бейкеф авурди аватIа? Агакъара адав ва элкъуьрна зи кылив хкъаш. Заз кIандач, жув патал икъван шад юкъуз масад жувакай бейкеф хъана.

Хкана кесиб. Хан адав мецелди рахаз эгечIна:

-Вучиз вуна зи регъимлувиликай менфят къачунач, я кесиб кас? Мегер ваз ви таралай атIай пуд жумунихъ зи хазинаяр виридалайни багъа пуд шей тIимил аквазвани? Белки ваз дустагъда ацукъаруникай хъел аватIа? За лагъанай хъи, ам хатадай хъайи кар я.

-Ваъ,- лагъана кесибди,- дустагъдин патахъай заз кIусни бейкефвал авач.

-Бес квекай я ам? Савкъватар тIимил яни ваз? Хъсан я - пуд шей тахъурай, пудра пуд шей хъурай. Ацукъ ингъе инал. Ачухдиз лагъ: ви квез герек я и муьрхъуь къунвай нажах, хъуьчIуьк вегъенвай къел ва къацIалай къачунвай Къуръан?

Амма кесиб ацукънач, ам хандив агатна.

-За и нажах,- лагъана вилер экъисна къетIиз кесибди,- жува хци ийида. Гъавурда акъунани? Адалди за ви варисдин уьмуьр къутармишай жумар хъайи тар пуналай атIуда. Зарафатар ийизвани? И къел за жува циз вегъеда, ам за атIай жумун таран дувлриз пада, къуй абур садрани эхкъечI тахъурай! Пачагъри кьин къазвай Къуръан за авиляй къачуна хъи, герек адал жува кьин къан ва аялриз чпин такIанвилелай гъич садрани, гъич санани кам ядай, бубайрин намус маса гудай, душмандиз къуллугъ ийидай жуьрет тавунин веси тада. Къуй кIарас кукIварзавайдан нажах ягъ-намусдин къаравулда гъамиша хци яз амуькрай...

Ихътин жаваб гана кесиб касди вичин вилик лугъудай гаф амуьк тавур къудратлу хандиз.

-Ваз ван хъанани, шайр? Члехи бейкефвилер къуьзуь жедайди туш, виш йисара сагъ амуькдаиди я. Вири вахтара зегъметчидин патай муьфтехурдиз, гъахълу инсандин патай алчлахдиз авай такIанвал зурбади тир. Гъич садрани жуван ягъ-намусдиз акси эхкъечIмир. Мягъкемдиз рикIел хуьх: ви багъдай гъич са жумни, гъич са емишни неинки дарман яз, гъакIни тIуьн патални ви душмандин къуллугъда акъвазун лазим туш. АкI тахъайтIа кесибдин хци нажахди ви къацу багъ пунарилай атIуда.

Са сеферда амалдар сикIрез вичин вилятда машгъур жез кIан хъана ва ада жанавурдивай вичиз викIегъвилин сирер чирун тIалабна.

-Жанавур,- лагъана ада,- захъ вири ава: хци сарарни, бедендин муьтIуьгъвални, акъулни. Килигзава зун ваз – ам чалай къведалай къуд сеферда къуватлу ятIани, жунгав ярхарун ваз регъат кар я. Вуна, хам балкIандин хуруз хкадарна, къуна, адан туьтуьх жакъвазва. Ви дирибашвилиз ва викIегъвилиз гаф авач, гъикI алакъзава валай? Чира ман зазни.

-Вагъ,- лагъана жанавурди,- ам четин кар туш хьи, сикI. За чирда ваз. Ша захъ галаз!

Гъа икI абур къвед гъуьрчез экъечIна. Чуьлда авай хам балкIан акуна, жанавур мукъаятдиз адав агатна ва ада сикIрез кушкушна:

-Хъсандиз тамаша заз, сикI: зи вилер элкъевезвани?

-Элкъевезва,- жаваб гана сикIре.

-Абуруз иви хъченвани?- хабар къуна жанавурди балкIандиз килигиз ва адал хкадаруниз гъазур жез.

-Ивини хъченва,- жаваб гана сикIре.

-Зи чIарар тик акъвазнавани?

-Эхъ,эхъ,- кушкушна сикIре.

-Гъазур я!- кIевиз лагъана жанавурди.- Килиг!- садра хкадарна ам балкIандин хурудихъ галкIана.

БалкIан ярх хъана.

-Хъанани!?!- гъугъ авуна жанавурди балкIандин хурукай якIун кIус атIуз.- Акунани, сикI, за гъикI авунайтIа? РикIел хуьх ва жувани гъакI ая.

-Гъа икI куьтягъ яни?- мягътел яз хабар къуна сикIре.- Ина четин са затIни авач хьи. Сагърай вун гайи тарсунай. Гила за виридаз чирда жув вуж ятIа!..

Гуьгъуьнин юкъуз, рагъ экъечIуник кумаз, сикI гъуьрчез экъечIна. Къил цава къуна физва тамай тIуз. Ничхирар ам акваз гъарнихъ катзавай, вучиз лагъайтIа икъван хъел квай сикI абуруз сифте сеферда аквазвай.

Хатадай адан кIвачерик къуьр акатна.

-КIамаш,- лагъана ада дамах гваз.- Ви бахт хъана за гила балкIандин як незваз, тахъайтIа ви хамунин язух хъанвай. Ша зи гуьгъуьниз!

-Гъиниз?- вири беден зурзаз цIугъ авуна къуьре.

-Гъуьрч ийиз! Чирда за ваз, кIамашаз, жунгаврал гъуьрч гъикI ийидайди ятIа. (СикIре и гафар, тама виридаз ван жадаивал, кIевиз лагъана.)

Тажуб хъана къуьр, гъатта къулухъ кIвачерални акъвазна, сикIрен гафарал, я къенвачиз, я чан кумачиз, адан гуьгъуьниз галчIурна ада.

ЭкъчIна абур сикI накъ хъайи чIурал. Накъ хъиз, ана хам балкIанри векъ незвай. Чухурда абурухъай галатнавай хвар аваз акуна, накъ жанавурди авурвал, сикI адав агатна ва пел атIугъарна вилерин нинеяр элкъуьриз эгечIна.

-Килиг,- кушкушна ада къуьрез,- хъсандиз килиг заз, чапрас, зи вилер элкъевезвани?

-Элкъевезва,- кушкушна къуьре, кичIевилий къулухъди физ.

-Абуруз иви хъченвани?

СикI, дамах акатна, хъуьруьнни авуна.

-Ваъ,- лагъана къуьре,- иви хъченвач.

СикIре, хкадарун патал къулай чка хкъана, мадни хабар хкъуна:

-Иви атанвачни зи вилериз? Эй, шейтIан!

-Ваъ,- лагъана къуьре язух къведайвал,- атанвач. Аллагъди ягърай зун, атанваз табзавайтIа.

-Зи чIарар тик акъвазнавани?- сарарикай лагъана сикIре, вичик хъел акатзавайвилай.

-Аламатдин кар я,- сес галкIиз лугъузва къуьре,- абур тик вучиз жада къван?

-КIамаш чапрас!- гъарайна сикIре.- Ваз затIни аквазвач!- и гафар лугъуз, гъуьрч лишандик кутуна, ада мадни гъарайна: -Гъазур я! – ва викIегъдиз хваран хурудал хкадарна.

Амма гъа и декъикъада хвара ам хуралай чилел вегъена, ахпа са кӀурув яна, а патал хъыз гадарна. СикӀ, чилел аватдалди, къведра къилинбацар хъана, къуьрен патав, далудал алуькна. Амни тади гъалда валара чуьнуьх хъана...

СикӀрен нефес къунвай. И кар акуна, къуьр, беден зурзас ва кӀвачер галтад жез, валакай хкечӀна ва кисна къулухъ кӀвачерал сикӀрен вилик ацуькна.

-Эхъ,- лагъана ада фикирлу яз сикӀрез тамашиз,- ингъе, сикӀ, гила ви вилериз иви хъченвайдини, чӀарар тик акъвазнавайдини заз аквазва.

Куьтягъ хъана къиса. Заз лугъуз кӀанзава хъи, шаирвилин устадвал викӀегъвилин устадвили мукъва я. Ам къенепатан къуватрилай аслу я ва халис шаирдин вилер, зи дуст, ажугълувилай элкъевзвайди я. Гъавилай абуруз ивини хъчезва.

Жанавурдин иштягъ ва жанавурдин викӀегъвал хас хъурай ваз уьмуьрда! Шиират, лагъайтӀа, хам балкӀан хътин затӀ я ва ада вичин вилик амалдарвилер ийизвайбуруз, сидкъидай туширбуруз ва къилинди вилер элкъуьриз чир хъун я лугъузвайбуруз инсаф авачиз кар къада.

3

Инсанри зурба кӀвалер эцигъзавай. Цлар хкажнавай. Цархар-хирер тахъун патал, ипекар алчудна, фадлай адет тирвал, инсанрин къуьнерал алаз гъизвай тавханайрал къавар къадай къилин дестег. Абуру ам дагъдиз акъудзавай. Дагъдал, цийи кӀвалерин гзаф дакӀарар квай цларихъ, гъилера чӀем авай гичинар къуна, пайдахар гваз, зуьнедалдамдал къугъваз инсанар кӀватӀ хъанвай. Къавар гъалун – им чӀехи сувар тир ва и мелдик вири халкъди иштиракъзавай.

Амма гъар са хуьре вичин кӀамаш жедайди чидачни ваз? Адал гъвечӀидалай чӀехидал къван вири хъуьреда, амма чир хъухъ ваз, им виридалайни ахмакъди я лагъай чӀал туш. Чи рехи чуру квай кӀамаш Пагълул-Дивана, месела, зурба философ тир!

Акъвазнава халкъ гъилерай гъилериз дестег къабулиз ва адав чӀем гуьцӀиз (им ада хуьдай къаварин кӀаник даим берекал ва булвал хъун патал ийизвай кар я), къавар хкажиз эгечӀзава. Виридалай кӀвенкӀве, вичин балкӀандал-лашунал алаз, кӀвачер къецӀилдиз, чи Пагълул-Дивана акъвазнава.

Садлагъана ам виридавай къакъятна ва, вичин лаш-балкӀандихъ тӀвал галуькариз, дар куьчедай винелди къуьнерал алаз багъа дестег ялзавайбурун къаншардиз катна.

Халкъ вуч жедайтӀа лугъуз амукъна.

Пагълул-Дивана дестег ялзавайбурув агакъна, вичин шивциз акъваз лагъана, ам, туьнт балкӀандилай хъиз, лашунилай эвичӀна, ахпа дестегдин къилиз тӀампӀар яна, ада вичин яб эцигна. Ахпа ада, гъавурда акъуна зун, лугъузвай тегъерда, къил юзуерна. Вичин балкӀандал акъахъ хъууна элкъвена чамарна ада.

Халкъдай регъятвилин нефесар акъятна.

- Я Пагълул-Дивана, вун аниз вучиз фена хтайди я,- хабар къуна хъуьрезвай къуьзекри.- Агъ, я кӀамаш?

-Валлагъ, къуншияр, къве гаф я за дестегдиз лагъайди.

-Къве гаф? Гъи гафар я абур?

Пагълул-Диванади жаваб гана:

-За хабар къуна а гъварцивай: гъвар, я гъвар, адет яз вун хътинбурукай я дестег ийизва, я - фид михъдай къусуяр, я туш – алерар, гъич тахъайтӀа кукӀварна кудай вахтарни ава. Лагъ кван вуна заз, вуч икъван гъуьрмет ава ваз? Вун инсанри къуьнерал алаз ялзава, вал ипекар алчуднава, вун вири халкъди чӀем авай гичинар ва пайдахар гваз къаршиламишзава... Вуч себеб яз вун икъван машгъур хъанва?

-Гъихътин жаваб гана ваз гъварци?- хабар къуна халкъди.

-Зи дуьзвал себеб яз,- жаваб гана гъварци.- Дуьзвал!

... КӀамашдин и гафар жуван къалхандал кхъихъ, шаир.

Са мус ятлани мичли тама маймун яшамис жез хяна. Пара виклегъ, кузвай рикI ва хци акьул авай маймун. (Эхъ, эхъ, маймун!) И маймундиз вичин мичли уьмуьр икрагъ хяна. Гьамиша гьа са шейър: секинвал, гьа ничихирар, гьа маймунри кутунвай жигъирар.

-ЭкъечIна фида зун!- лагъана ада садра.- Дуьз виликди фида, ачухдал акъатдалди!

-Ви руьгъ фенва,- лагъана расу вакIа.- лугъуда хьи, чи тамуз эхир авайди туш, анай экъечIизни жадаиди туш, дуст кас!

-Эхир авайди я,- рахана таран хъалхъамдай къуьзуь тIиб.- ЭкъечIдай рехъни заз чида, къабан. Амма тамалай анихъ затIни авайди туш лагъайтIа жада. Чан алачир, са шадвални авачир къумлух ва архар я.

- Ана рагъ къванни авайди яни?- хабар къуна маймунди.

-Вучтин рагъ?- суал хгана типIре.- Рагъ – им мадни пис я. Эгер ваз, фагъир, тамалай анихъ ракьинихъ галаз дуствал авай къве кIвачел алай вагъшийриз ухшар жез кIанзаватIа, абур авайди я. Анжах за ваз, иллаки абур гьалтдайвилай, тамай экъечIна фин меслят къалурзавач, маймун. Абурун гъилерай акъатдай цIайни цавун ван хътин сес галай къуркъушумдин харци, вун терг авун мумкин я. Тамалай анихъ вал ажалдин вил ала!

-Дуьз гаф я!- гъургъур авуна вакIа.

-Дуьз гаф я!- тестикъарна тамун амай ничхиррини.

-ГьакI ятлани, зун фида,- лагъана маймунди дамах гваз.- Зун жувахъ къуват амай къван вилиди фида. Заз жув ина къуьзуь хяна ва мичIивиливни чиркинвилив вердиш хяна квез ухшар жез кIандач. Зун вилин са къилий къванни тамалай анихъ галайди заз аян тир уьмур акунихъ тамарзлу я. Ам хъун лазим я! Тахъун мумкин туш! Ваз, тIиб, йифен къушраз, ана вуч аватIа гьикI чир жада? Вазни, ахмакъ къабан, гьамиша кIуф чилай чIугваз физ, къерехда вуч аватIа гъинай аквада? Квезни вуч чида, гьамиша гугъулрини хъуцIурди къунвай север? Къуй къирай зун, амма ина и мичIивиле ваъ, ана, ачух чкада!..

...Таму ван къачуна. Пешерик гар акатна, амма маймун са патахъни килиг тийиз дуьздиз виликди фена. Кам камунихъ гъиз, гьикъван четин тиртIани, сивел мани алаз, фена ам вичин мураддихъ. Хилери адан къвалар чухвана, цацари адал хирер авуна, чIарара къакъар акIана адан, пацарай иви авахъиз эгечIна адан. Маймун къве сеферда туьтуьнихъ къван уьленда акIана, къудра дуьз хкадар тавуна хилерилай чилел аватна ам, шумудни-садра вагъши чакъалрин рамагрихъ галаз ккIана ам. Амма вири крариз и дуьньяда эхир авайди я. Тамни куьтягъ хяна. Маймун вичин мураддив агакъна. Ингъе рагъни экъечIна. Ингъе цавар нурлу хяна. Ингъе маймундин вилик цIийи уьмуьр ачух хяна.

Гьихътин пакама акуна маймундиз! Цуьк ахъайнавай гьихътин векьер ва чIулар, гьихътин дагълар ва дереяр! Агъзурралди жуьреба-жуьр рангарин къушари, чилин винел лув гуз, ихътин уьмуьрдин тIвар хкажзавай. Векъин юкъва къиферин шарагар ва къуьрерин шапIаяр къугъвазвай. ЧIураара миргер авай. ВацIара, гарданар тикдиз къуна, къугъри сирнав ийизвай. Виринра рагъ авай, ада вичин чимвивал чилин къуд патаз чукIурзавай ва бахтлу уьмуьр агакъарзавай. И дуьньядиз килигиз, маймун, суьгуьрда тунвайди хъиз, серсер тир. Аквадай гьалда, и цIийи дуьньядиз тамашиз агакънавай са декьикъа адаз вичин вири уьмуьрдай тир...

-Эй!- гъарайна ада, вичин шадвал къене хуьдай къуват амачиз.- Эй, куьн, кесиб ничхирар! Эгер захъ галаз куьнни акур къван татугайвилерин иштиракчийр тиртIа ва заз хъанвай шадвилин савкъватдин са зерре къванни квез акунайтIа, куьн бахтлувилай рекидай! Зун гъахъ тир!- гъарайзавай маймунди, гъилер юзуриз гъар патахъ элкъевез.- Зун гъалиб хяна! Ингъе рагъ!

Гъа и арада валарикай гъуьрчехъан хкечIна ва, маймун аслан хъиз акуна, (Гъакъикъатдани аслан тир жал ам? Эхъ, гъелебетда, и чIавуз ам маймун яз амачир, адакай аслан хъанвай) тфенгдай яна. ИкI тахъанайтIани жадай, амма, къуй хъурай гьакI... Им акъван важиблу туш.

Шаир! Ѓамиша виликди физ чалишмиш хуьх! Къуй вун текдиз хуьрай ва рехъни течирди хуьрай: виликай шегъер аквазвай касдиз рехъ къалурдайди герек туш! Ѓар са пиплехъай ваз ажал килигиз хуьн – им бедбахтвал туш, ширин къулайвилер къуьлухъ галамукъунни бедбахтвал туш: вакай аслан жада! Инихъ-анихъ вилер экъуьрмир! Къуй ви ивидин гъар са стлалди виликди ялрай. Анжах виликди!

* * *

И къуд къисани, зи дуст, вун вуж ятлани, эгер шаир хуьнин мурад вахъ аватла, жуваз къачу. Абур вуна къуд къванциз атлутл, къуй абур ви квалерик пиплен къванер хуьрай. Вуна квал эцигай члавуз (анжах масада ишлемиш тийизвай чка хкъягъ!), вуна адан вилик чинардин тар аклурай ва къуд патахъни дакларар акъудай члавуз, чир хуьхъ – им гъеле эвел къил я! Ѓа и декъикъадилаь эгечина, вун гъар юкъуз, аял мектебдиз фидайди хъиз, чирвилер къачуз жуван халкъдин арадиз фида. Вун адан хъвердалди хуььреда, адан накъваралди шехъда, адан кланивилелди ваз ам клан жада.

Вуна ви кваливай къуд патахъ жуван квачералди нураь хътин дуьз жигъиарар кутада, ви квалерин вилик аклурай чинардин тар куклавара къушарин мукар ийидайвал ва денбелар ахъайдайвал члехи хъайила (о, гъикъван четинди я, шаир, ви кеспи!), им акл лагъай члал я хъи, вун, игитвал патал дигмиш я. Ѓа члавуз аслу жада ви риклин къуватдилаьни вилерин хъивилелай – ви квачери тлушуннавай жигъиариз эчел векъер акъатдани, тахъайтла абур дуьз ва гъаркъу шегърейриз элкъевдани, вучиз лагъайтла абурай ви къилив халкъ вич къвез эгечда...

Цай хъия къула. Гам экляь ракларин вилик!

ГАТУН КИВАЛАХРИН БЕРЕ

*Заз залан я фикир ийиз,
Хъел квай гъургъур ва дарихвал
Къуьзуь тир зи яшарин,
Мягътелвилер, тлалар къен къур руфунин,
Арзаярни шел галай
Зи шицрра хуьн муькин я.*

Уолт Уитмен. Векъин пешер.

Жагъунрин кланера авай къакъан векъер гъич юзан къванни ийизвач... Секинвал ва рагъ... Лацу рекъин винел къавахар дуьз ва секиндив акъвазнава. Фад алукънавай зулун хиял хътин секинсуз ахварин къужахда авай багъларни секин я.

Сулейман, къуьнерихъ вичин иски, гъекъедин ва тимил къван серкин нини галай чухва вегъена ва къецлил квачер калушра туна, варцин вилик ацукънава. Хуьчлуьн кланик ада, эхиримжи вахтара, вич адан гъавурда аваачтлани, гъилиь теvegъзавай термометр къунва. (Бязи вахтара, термометр хуьчлуьн кланик квайди риклелай алатна, я туш, адет тирвал, чапла гъил къвалал илисна къунваз, ам югъди къекъвез багъларизни фида.)

- Цинин гад хъсанди тир,- лугъузва ада, яргъал фейи секинвал члуьна, вичин патав гъварцел ацукънавай къуьзеказ.- Ихътин гад мукъвал вахтара хъанвачир, Межведиль!

Къуьзекак чан акатзава ва, кавалдин къене беден юзурна, жаваб гузва:

-Заз, Сулейман, ципицрин беъер кватлуьн эгечл тийизвай пирсидателдихъ галукъдай са члехи лаш кландай.

-Адаз вучиз эгечлиз кланзавачтла?- хабар къазва Сулеймана секиндив.

Къуьзека къил хкажзава ва, са декъикъа къван вилер акъализ ахъай хъийиз акъвазна, лугъузва:

-Зун жегьил тир члавуз, за жувалай члехибурухъ яб акалдай. Ибуру яб гузвач ва захъ галаз гъуьжетарни ийизва. Акл хъайила закай хъана вучда? Рехи чурудин иеси низ герек ятла, заз чидач.

Къуьзеказ мадни са вуч ятлани лугъуз кланзава, амма, гъайифар хъана, ада кьил галтадзава.

-Вун ажугълу жемир, Межведиль,- лугъузва Сулеймана къайгъусуздиз,- кърер авачир дагъ жедайди туш. Къуьр ягъунни регъят кар я.

Къуьзек архайин жезва, ада ахварин хиялдиз физ вилер акъалзава.

Яру верч, вичин цицибарни галаз варарай экъечІна, циргъина аваз къуьзекрин виликай тІуз рекъел экъечІзава. Ада тади кваз къакъра язава. Сулеймана, къуьчІуьк квай термометр ават тийидайвал, гъил михъзава ва, чинал биришар гъана хъуьрез, вичин аса юзуриз, къулухъ кьил къунвай цицибрик тади кутазва.

-Циб-циб, кимибур!- рахазва ам тавазвал кваз.- Алад!

-Сулейман,- лугъузва къуьзека ахварай аватна,- жегъил тир члавуз за садра жуван гъилеривди къуд къуьр къунай. А члавуз зун жегъил тир! Эхъ.

-Вун а члавуз чубан тир,- жаваб гузва Сулеймана.- Мад ви рикІел затІни хквезвачни, Межведиль?

-Мад заз сев акунай,- лугъузва къуьзека вилер агажна.- Севре лапаграл йифиз вегъедайди я...

-Сулейманан вилер хъуьрезва, гъич са чуькъни тийиз, ам, абур рекъин кърехда ругъвариз гъахъдалди, цицибрин гуьгъуьнни тамашзава.

Садлагъана багълар галай патахъай рекъел са жегъил акъатзава. Адал лацу шалвар ала ва адан са гъили патав гваз велосипед галчІурзава, муькуь гъиле кърпуз къунва. Сулейман акуна, ада велосипед къавах тарав агудзава ва кърпуз гъилелай гъилел эцигна, рехъ дегишарзава. Ам, къалгъанрилай камар ягъиз, дуьз къуьзекрин патав къвезва.

-Сулейман халу!- эверзава жегъилди яргъал аламаз.- ГъикІ я ви кефияр? Колхозчийри ви кефияр авач лугъузвай.

Сулейман дикъетлу жезва, ада рацІамар хкажзава.

-Эхирни вун тарсар гунив мус эгечІда?- сес хкажна хабар къазва ада жегъилдивай.- Аялри вучиз клелзавач, вучиз абур багълара гъатнава? За Москвадиз телграм рекъе твада.

-Мад заз сикІни акурди я,- са вил ахъайна пІузаррикай лугъузва къуьзека. -Мад са затІни рикІел аламаз, Сулейман.

Жегъил къуьзекрин патав агакъзава, шаддиз абурун гъилер къаз, хъуьрезва.

-Вун теспача жемир, Сулейман халу,- лугъузва ада шаддиз,- зун тарсарив вичин вахтунда, дуьм-дуьз ирид йикъалай эгечІда. Исятда гъич санани мектебар ачух туш.

Абурун патав ацукъна, ада кърпуз метІерал эцигзава.

-Килиг гъа,- чин чІурна лугъузва Сулеймана,- зи мектеб виридалай вилик ачух хъун лазим я. МасакІа зун рази туш!

-За фадлай вири гъазурвилер акунва,- хъуьрезва жегъил.- Вун секинсуз жемир, Сулейман халу, вири хъсан жеда...

-Малла Нисрединазни садра секинсуз жез клан хъаначир,- жаваб гузва Сулеймана,- ва адан ламра тум галачир шаркІунтІ ханай. Вири крарин къайгъу виликамаз чІугун герек я. Ам зи тІварунихъ галай мектеб я. Вуч лугъуда инсанри?

Къуьзека, гардан акъажна ва Сулейманан къвалавай тІуз са гъиниз ятлани килигиз, члехидан жуьреда лугъузва:

-Герек туш, Сулейман. Адаз вичин кар чизвайди я. Чи квез герек адакай фикир авун? Чахъ авай къайгъуяр бес я.

Сулеймана нарази яз чин адахъай элкъуьрзава.

Жегъилди, жибиндай чукІул акъудна ва къуьзекар къведни кисуникай менфят

къачуна, къарпуз атІуз эгечІава. АтІана, гѝилерал къве кІус къуна, чІехиз атІанвайди хкъана, анардикай хъиз миже авахъзавай яру чка хамуникай чара ийизва.

-Огьо, гыкъван дигмишди я!- лугъузва ада кІеви сесиналди ва, адет тирвал, сифте кІус чІехида вугузва.

Къузека чІук мукъаятдиз къве гѝиливни къазва.

-Маншаллагъ, ибур гѝина экъечІавай къарпузар я?- пІузаррикай рахазва ам ва, къил алгъузна, чІукуниз кІас ядалди, кавалдин хел чурудивай гуьцІава ада.

-Вун бахчайрихъай хтайди яни? Ана пирсидатель ақуначни ваз?- хабар къазва Сулеймана, ихтибар авачиз жегилдиз тамашиз.

-Ваъ, зун цІийи муаллим къаршиламишиз фенвай. Председатель, аквадай гьалда, багълара ава, я туш пунктунал ала, Сулейман халу, им худда гугърияр кІватІавай вахт я.

-Чизва заз. Муаллим гѝим я? Гѝинва ам?

-Урус чІалан муаллим. Адав гзаф шейэр гва, станцидал машиндал вил алаз акъвазнава.

-Бес вунни адахъ галаз вучиз акъвазнач?- лугъузва Сулеймана кІевиз.

-Сулейман халу, яргалди машин хъаначир, ахпа зун амни вахчуна хъша лугъуз, машинар алай пунктунал фенвай.

Сулейман хияллу жезва ва, са тІимил рикІ секин хъана, чукІулдивди куьлуь кІусар атІуз, къарпуздин ярІ чІук тІуьнив эгечІава.

Са геренда пудни кисна.

Са патахъай яргѝи кІвачерал алаз недайдахъ къекъевезвай гуьндюшкаяр акъатна. Абуру гъарай-вургъай ва катун-галтугун акъудна, сада муькуьдан кІуфай къарпуздин чкалар акъудзава. Инсанрин кІвачерин арайрайни абур ацукънавай гъварцелай цилер кІватІава, Сулеймана абуруз къуьнтер эцѝийиз алат лугъузва. Гуьндюшкайрикай сада хкадарна къуьзекан гѝилевай кІус акъудзава ва амни гваз катун къазва. Сулейман сес акъуд тѝийиз, амма вири беден зурзаз, хъуьрезва.

-Зун жегѝил тир чІавуз...- перт яз рахаз эгечІава къуьзек, амма жегѝилди адан гѝиле цІийи чІук вугузва, амни кисзава.

-Вун зи виридалайни хъсан къунши я, Сулейман,- пІузаррикай рахазва ам, вилер акъалнаваз.

Няни жезвай. АкІизвай рагъ рузби рангунин мичІивиле багъларин къилел аламай. Тарарин яргѝи серинар рекъелай алатна мадни винелди хкаж жезвай. Абурукай къурху аваз, яру вечре вичин, геж ахъайнавайвилай, бицІизмай цицІибар элкъвена варциз хкизвай. Абур, хѝипи куркурар хъиз, дидедин гуьгъуьниз авахъзавай.

Сулеймана къуд пад гуьзетзавай ва, жегѝилдикай рикІ архайин хъхъана, адавай гугърияр кІватІавай гьалдикай хабар къазвай. Ахпа, нерин ягълухдивди метІер къарпуздин цилерикай михъна, адан рикІел хъуьчІуьк термометр квайдихквезва ва ам хукудна жегѝилдив вугузва.

-Килига кван, ина гыкъван аватІа!

Къуьзекани, вичин кІус тІуьна куьтягъна, гъварцел къулайдиз ацукъна, гъакІ гаф хъурай лагъана хабар къазва:

-Гъа и градусдикай куьмек жезвани, Сулейман?

-Ам куьмек гун патал туш,- пашмандиз жаваб гузва Сулеймана,- чир хъун патал я, Межведиль. ЯхцІурни са градус хъайила, инсан рекъизва.

-Ё!- тажуб жезва къуьзек.

Гъа са вахтунда термометрдиз тамашна жегѝилди термометрди 37-ни 9 къалурзавайди ва, ихътин ифин алайла, адан фикирдалди, месик къаткана кІан тирди лагъана.

Сулеймана, садлагъана жегѝилдихъ элкъвена, адан гѝилий термометр акъудзава.

-Меслятар гун – ви кІвалах туш,- лугъузва ада вилер экъизна ва термометр хъуьчІуьн кланик кухтаз,- вун галачизни заз меслятар гудайбур тІимил авач.

Ада далу цлахъ агалдарзава ва сифте яз жегъилдин вилера вилер твазва.

-Вири жемят кІвачел ала, къуьзуь Межведилалай гъейри хуьре касни авач, зун гъамиша къаткук, къаткук яни? Лагъана кландачир, зи хва, вуна заз а гафар.

Ада метІерилай алатай аса хкаж хъийизва ва, са декъикъа къван кисна, секиндиз давамар хъийизва:

-Гъар юкъуз радиоди лугъузва дуьньяда къиле физвай зазни талукъ тир гъар жуьредин крарикай! Дуьньяда къалабулук ава, жегъил! Цийи дяве мукъва жезвани тахъайтІа? Вири кІвачел хъун герк я. Заз мукъвал-мукъвал гзаф масабурун арада аваз зи тІварнилугъузвайди ва зи гафарни тикрар ийизвайди ван жезва. Фикир ая садра, вири кІвачел алай чІавуз, зун датІана месик женни? ТахъайтІа зун шаир яз амачни?... Вун вучиз киснава, я Межведиль?

Къуьзек къудгъунзава, къил агъуз хъууна, плузаррикай рахазва:

-Заз, Сулейман, чи вири душманриз къе йифиз яхІІурни пуд градус хъанайтІа кландай.

Амма Сулеймана, адаз яб гун тийиз, кІевиз давамарзава:

-Вири хуьруь зи сагъвиликай хабар къазвайла, зун югъди гъикІ къаткида?... Цийи ва цийи манияр туькІуьрна кланзава. Хъсан шаирди вичин шиир къве сефердилай артух тикрардайди туш, амма радиоди зи паталай гъамиша тикрарзава, ида зун архайин яз тазвач. Вуч лугъуда Сталина, эгер чир хъайитІа?... Сталина заз зун къаткун патал гайиди яни орден? Ваъ, зун къаткидач! Эгер зи кІвачер тахсирлу туширтІа, за жувавди и багъ югъди аІІурдай. Вай, вай, Межведиль, за гъикІ авуртІа хъсан я? Са юкъуз са касди незвай фу къван дарманар незва за, амма вири гъавайда я... Жув жегъил туш лугъуз, заз регъуь я!..

-Сулейман,- рахазва къуьзек арза кваз,- вун ана хъайиди тир хъи – Кисловодск туширни ам? Бес вун сагъар хъууначирни?

-Бязи вахтара тар цени экъечІава, Межведиль, амни къуразва. Духтурар ва профессорар Бакудайни кваз къвезва зи къилив – ваз аквазва хъи. Москвада зун сад лагъай духтурханада къатканай, амма вучда! Зун иски чухвадиз ухшар хъанва: жибиндал пине алкІурайла, къуьнт акъатзава, къуьнт цун хъувурла, къулукъай пад акъатзава... Агъ, гъинва вун зи къуват!

-Мад рахамир, Сулейман! – рази жезва къуьзек.

-Иски чухвадин чка муртІ я, Межведиль. Рапарини гъалари куьмек хугудач, чуьнуьхна вучда!

Къуьзека са шумуд декъикъада вичин вилик чилиз килигун къазва, ахпа,вилер фирягъдиз ахъайна (вилерани мягкем пашманвал ва живи къатІуз жедай умуд аваз) хабар къазва:

-Яб це, Сулейман! И гъар жуьредин тракторар, электричество, айрупаланар чи Советрин властди яратмишнавайбур я. Аллагъди рехъ гурай вичиз, бахтлу авурай. Мегер адавай къиникъин вилик пад къадай дарман яратмишиз жезвачни?

-Жеда, Межведиль,- жаваб гузва Сулеймана рикІивай,- жеда, гъелбетда, адалай алакъ тийидай са карни авайди туш. Анжах акъвазна кланзава, амма къуьзуьвилиз акъваздай вахт авач. Начагъдак тади ква – ич вичин вахтунда дигмиш жезва!

ИкІ лагъана, Сулеймана, рикІ чІулав тирла вичиз адет хъанвайвал, асадин къилел гъил гъилел эцигзава. Къуьзек юзан тийиз ацукънава ва вичин вилик чилиз килигзава. Адан гуьгъул ва биши рикІив, аквадай гъалда, фадлай хъана алатнавай, гила гъич фикирдизни гъиз тежедай хиялар ва умудар агатнава. (ИкІ бязи вахтара багъда авай куьгъне ва хърхъам алай къванцел са легъеда гатфарин нуькІ ацукъда ва, адан къайивал гъасятда гъиссна, къарагъ хъийида ва цуьк алай таран хилел ахцукъда.)

Къуьзека хъуьчІуьк гъил кутуна анай куьгъне, яргъи муштукІ ва ракъун къалпагъ галай къалиян акъудзава. Ам яргъалди ва дикъетлуз, киседай акъудиз, кларасдинбур хъиз, муьтІуьгъ техжезмай тупІарин арадай авахъзавай тембекдив къалиян аІІурунив эгечІава. Жегъилди спичкадиз яна адак цІай кутава.

-Жедайди я,- тикрарзава Сулеймана кылни юзуриз вичи-вичиз,- вири, вири жедайди я, Межведиль... Агъугъ захъ!

...Хуьруьз нехирар хквез эгечІнава. Гамишар жигъир къуна, кылер цава аваз, кисна хквезва. АкІизвай ракънин яру гъалар абурун рекъел аватзава. Кылел циф хъыз тади квачир руг къарагънава. Амни мичІи яру рангунинди хъанва, адалай рекъин къерехриз къезил ва явашдиз хкаж жезвай серинар аватзава. Вири чил нянин чІаван шад ва перишан секинвилин къужахда ава. Сулейман рагъ акІизвайвилиз рацІамрив гъил агудна ва асадал, костылдал хъыз, гъалт хъана тамашзава...

Амма садлагъана ада къуьнер хкажзава.

И арада багълар галай патахъай рекъел ван кылел алаз машин пайда жезва. Ам кІукІ алаз гугърияр авай ишикІрив ацІанва. ИшикІрал аялар ацукънава, Сулейман акуна, абуру, са вуч ятІани лугъуз, кІевиз рахаз, гъилер юзурзава. Вилик, кабинадиз мукъва, аялриз килигиз, са гъиле фуражка аваз, урусрин гишир атІанвай перем алай таниш тушир са касни ишикІдал ацукънава.

-За лагъанайни – ингъе ам! Атана агакъна!- шад сесер акъатзава жегъилдай, кІвачел акъалтна, векъин хъунчарилайни къунтарилай хкадариз, ам велосипеддин патав катзава.

Саки гъа и арада пар авай машин акъваззава. Кабинадай къакъан жендек ва гъаркъуь чин алай итим экъечІзава ва, са кІвач гуарарин хилел аламаз, ада кІевиз лугъузва:

-Сулейман халу! Вуна гъил къачу залай, заз са тІалабун ава вавай. Эгер мумкинвал аватІа, вуна а Межведилаз лагъ хъи, къуй ада зак тади кутун тавурай. Им пуд югъ я, гъар экуьнахъ къвез, ада зи дакІар гатазва, ципицІар кІватІ вучиз ийизвач лугъузва, амма ципицІар гъеле дигмиш хъанвач, мадни са вад-ругуд юкъуз акъваз хъувуна кІанзава.

Машин чкадилай юзана хъутІала гъатзава. Адан винел нянин гъуьмеда авай хуьр гзаф мертебайрин къакъан минара хъыз аквазва. Гамишри гъяз авачиз машиндиз рехъ гузва, анжах кузовдин къвалар галукъайла, гъакъван къайгъусуз кІанз-такІанз яргъа жезва. Машиндин сигналдин сес тикрар хъижез багълариз чикІизва. Рахун-луькІуьн кваз лежберрин геллегар багъларай хквезва. Сулейманан къаншардиз агакъайла, адаз саламар гуз, чпин литинин шляпаяр юзурзава абуру. Цава сад лагъай гъедни куькІуьзва...

Сулейманни къарагъзава ва ада, туьнтвал кваз къуьнер юзурна, вичихъ галчукнавай валчагъ туькІуьр хъийизва. Ам гъварцин къилихъ агаж хъана акъвазнавай куьзеказ кІанай винелди тамашзава, Сулеймана пІузарар сад садал иписна къунва.

Куьзекга гъич кылни хкажзавач, анжах, цІай къунвай векъин маркуни хъыз, гумар акъудиз, рикІивай къалиян чІугвазва.

-Вуна зал айиб гъизва, Межведиль,- лугъузва Сулеймана рикІивай.- Вавай жуваз герек тушир крарик экечІ тавуртІа жедачни? Вири герек тирвал физва: гугърияр кІватІзава, ципицІар дигмиш жезва!

М А Х

Араба астадаказ дагъдиз хкаж жезва. КІарасдин чІехи чархари, хъунтарилай физ, чІигъер ийизва.

Сулейман, гамишриз далу гана, цІамарин типих къуьнуьв агудна, вилик ацукънава. Ам галтад жезва. Адан патарив сад садан къвалара акъаз, винелни паркбулар вегъенвай кварар гва. А патал хъиз, арбадин къулухъ кылелай кІвачер куьрсарна, гъвечІи ва кылел расу чІарар, вичелни яру перем алай рушни цІипуд йис хъанвай хътин гада ацукънава. Гада гагъ-гагъ къарагъзава ва ада кылел алай литинин шляпа туькІуьр хъийиз, Сулейманан кылелай гамишриз гъарагъунар ийизва. Гамишар кІанз-такІанз камар къачуз физва. Къуд пата секин я ва рагъ ава. Дагъларин кылелни цифедин мискълни алачир цавар къакъан ва вили я...

...АкІ хъана хъи, пакамалай колхозчяр къантІардал алай четин никІе магъсул кІватІ хъувунал машгъл тир. Ана, рехъ къекъуьнрай къекъуьнриз физвай чкада, дагъдин тик ценерал инсандин буйдиз къван къакъан гъажикІар битмиш хъанвай. Абуру сифте

нубатда кІватІ хыйизвай, вучиз лагъайтІа патарив гвай тамарай къвезвай вакІари абур тергзавай. Колхозчяр чпин хзанарни галаз экъечІнавай. Хуьре анжах кьуьзубур амуькнавай.

Гъа икІ, дарихмиш яз ва машгъулатни авачиз акуна, Сулейман хтул рушни галаз хуьруьн вини магъледиз физвай рекъе абурухъ арабади агакьарнай... Гъич затІни хъанвач! Гадади кьантІарра магъсул кІватІ хыйизвайбуруз яд тухузвай, ам акуна, Сулейманазни виридахъ галаз, тамун михъи гъавадал нефес чІугваз, мукалринни дергесрин ва танарихъай атІузвай гъажикІадин сесерихъ яб агализ, бапІрус чІугваз ва жегъилриз меслятар гуз, куьлерал ацуькьиз кІан хъана. (Белки, мумкин я, ихътин рагъ алай ва архайинвилив ацІанвай юкъуз арабада ацуькна вич зурзурун адаз вил алай кьулайвал хъиз аквазвайтІа?..)

Гъар гъикІ тиртІани, Сулеймана араба акъвазарна ва, хтул ацуькарна, гададив гвай цІамарни, кар чидайда хъиз, вичи къачуна.

...Хкаж жезва араба дагъдиз. Сулейманан къве патахъайни, явашдиз чІигъер ийиз, зурба чархар элкъвезва. Сулейман бапІах пелел гъана ацуькнава (ивилий вилерал серин аватзавай хъизни жезва). Кварара авай ятари лирш-лирш ийизва. Паркъулрал аватзавай стІалар нур гуз абуралай авахъзава. Сулейман багъривилелди аялриз тамашзава. Адан вилерин агаж хъанвайвиле шад, чІуру ният квачир ва са тІимил рахшанд квай хътин суствал авай.

-Ахпа-е,- лугъузва ада вилер атІумна рушаз килигиз (рушни адаз чІехи элкъвей вилерай килигзава),- ахпа къабанди вичин галатнавай кІвач кьуна, гъарнихъ галтадиз, кІвализ кат хъувуна, вири тамув агакъдайвал гъарайна: «Хурр, хурр! Ша чна и Мама-Ажай рекъин. Яшамиш жез тазвач ада чав!»

-Мама-Ажаяз кичІе хъаначни?- хабар къазва руша галкІиз-галкІиз.

-О!- лугъузва Сулеймана.- Мама-Ажай мулкарал къаравулрин арада виридалайни викІегъди я. Вучиз кичІе жада адаз? Ам и арада дагъдал ацуькнавай, вичин хали нез ада фикирзавай: «Къуй гъаІ хъурай, кІамашар!»

-Чи Мама-Ажай хътин къаравул мад са колхоздихъни авач,- тестикъзава гадади важиблудаказ.

-Дуьз я,- лугъузва Сулеймана, гафариз къуват гунин лишан яз, кьилни юзуриз.- Лугъун чна, кІватІ хъанва къабанар чпин тама: вуч ийида? Мама-Ажаяз таквадайвал гъикІ ийида? Ийизва фикирар, амма са фикирдални абур къвезвач. Эверзава сикІрез...

Сулейман, гъилер важиблудаказ виликди акъажна ва вилер жизни агажарна, винелай гъуз рушаз килигзава.

-ЧичІедин бегълеяр пацарал алай,- лугъузва ада спелар хкажна,- «ЧичІедин бегълеяр сикІре чи къаридивай чуьнуьхнавай...»СикІ,- лагъана къабанди,- тІалабда, и Мама-Ажаяз вуч ийидатІа са меслят це чаз. Мама-Ажай югъ-ийфди чуьлда ава, адав ружа гва, ам виридалай писди я!» - «Эхъ, эхъ!» - тестикъарна вакІари, виридалайни кьилин къабанди вичин хъуьчІуьк квай галатнавай кІвачни кьалурна. «Хъсан я,- лагъана сикІре,- анжах за кьалурдай меслятдай куьне заз гъа кІвач це».- «Гудач за!»,- лагъана къабанди кьудгъунна. «Гана тур!»- лагъана муькуь вакІари.- Галатнавай кІвачикай вуна вуч хыйизва?» - «Де хъсан, гуда за», - лагъана къабанди ва вичин кІвач сикІрев вугана.

Гила сикІре кІвач къачуна, ни чІугуна адахъай, ахпа тІуьна, пІузаррилай мез алтадна, лагъана: «Эвер це кьифрез!»

-Амма кьифре затІни ийидач,- шаддиз лугъузва руша,- Кьиф гъвечІиди я эхир... Ингъе икъван! (Ада вичин гъвечІи тІуб кьалурзава.)

Гадади, вични гъавурдик квайди хъиз кьалуриз, Сулейманаз килигна, са патахъ кьил элкъуьрна ва хилелди кІевирна, нерив фиртІ ийиз тазва.

-Къайгъу туш,- лугъузва Сулеймана важиблуз,- кІан хъайитІа, кьифревайни кІасиз жадаиди я. Ам лап амалдарни я! Гъа икІ, къвезва кьиф; руфунал гъуьр ядай саф алаз, вични яхундиз: «Салам-алейкум, кьиф!»- «Алейкума-салам, сикІ!» - «Мама-Ажаякай вунни икрагъ хъанвани?» - «Валлагъ, сикІ, Мама-Ажаякай зунни икрагъ я». - «Хъсан я. АкІ тирла, вуна адан шаламар жакъвана кІанда, кьецІила амуькдайвал. КьецІил кІвачерал алаз ам йифди элкъвен хъийидач мулкарал!» - Эхъ, эхъ,- шад хъана вакІариз.

Амма кыф шехъна, ада вичин саф кылел хкажна виридаз къалурна. Ана къуьлуьн тваррин чкадал адан ханвай сарарин куьлуь кIусар авай. «За абур са шумудра жакъвайди я», - лагъана кыфре.

-Агъ, сикI, агъ, сикI!- гылер юзурзава Сулеймана.- Эгер им Мама-Ажая Абакар-хандиз кIвалахзавай девир яз амайтIа, адаз жакъвайбурун чкадал цIиИи шаламар гудачир, амма ам гила колхозчи я, колхозди адаз гъар сеферда цIийи шаламар гузва...

«Бес чна вучда, я сикI, вучда?»- сикIрез килигиз, гъарайна вакIари вирида.

СикIре фикирар авуна ва лагъана: «Эвера ламраз!»

-Ламрани са затIни ийидач,- лугъузва руша.

-Ваз гынай чидат?- хабар къазва Сулеймана къайгъусуздаказ. Адаз мах ахъайиз кIамач, гъавилий ам арабади къулухъ тунвай касни авачир рекъиз килигзава.

Са декъыкьа къван алатзава. Гамишри гугъулдиз камар къачуз араба ялзава. Сулейманан чухвадин хилерал лацу руг ацукънава. ЦIамарин типих, къуьнуьвай къакъатна, чархарихъ галукъзава. Вири рикIелай алатна, Сулейман киснава...

-Ахпа?- хабар къазва руша сабур квахъна.- Эверна ламраз, ахпа?

-Вагъа!- лугъузва Сулеймана суствиликай хкатна, гамишриз талуькъ яз. Са тIимил кисна, рушаз килигиз ихтилат давамарзава: - Атана лам гарданда мух авай чантани аваз. «Салам-алейкум, лам!» - «Алейкум-салам, сикI!» - «Чизвани ваз вучиз эвернаватIа?» - Мус лагъайтIа, гъа чIавуз чир жеда ман». «Буна Мама-Ажаян хчин яб кIас яна атIун лазим я».

-Ламра кIасдайди туш эхир,- лугъузва руша.

-А лам кIасдайди тир,- жаваб гузва Сулеймана хъел къвез ва вилер экъисна. Ада чин фагъумлуди ийизва ва са геренда рушаз килигиз акъваззава.

Амма руш гъуьжетдик экечIзавач ва Сулеймана, секин хъхъана, ихтилат давамарзава.

ГъаI я. «Мама-ажаян хчин яб атIуда вуна – герек духтур жагъуриз фидай садкъве юкъуз къванни адан риелай колхоздин мулкар алатин». Лам шехъиз эгечIна,- давамарна мах Сулеймана, чинив къуьруькар ийиз таз. – «Лугъумир ман акI,- лагъана ламра, накъвар михъиз. (Сулеймана тупIаралди гысабзава.) – Виликдай кооперативдиз нафт ялайди вуж тир? Ламра ялнай! Колхоз жедалди вилик регъвай чувалар ни ялзавай? Ламра ялзавай! Гила и крар афтамабилди ийизва. Тур, сикI, ви гафар! Абур ван жез, заз шехъиз кIанзава». ИкI лагъана, лам атайвалди хъфена, хъфиз ада вичин чантадай мух нез ва тум юзуриз хъана.

«Хурр, хурр! – ажугълу хъана гъарайна килин къабанди. Ада сикIрен патав пуд кIвачел хкадарзавай.- Вучда бес чна а Мама-Ажаяз? Жаваб це, сикI, вуна зи кIвач тIуьнвайди я!»

Сулейман кисзава.

- СикI дерин хиялрик акатна...- лагъана ада чин чIур хъана ва вични хиялриз фена.

Араба тарин кIаникай физва. Сулейманан чинилай хилерин серинар элкъвез-элкъвез цуьдхуьнзава. Галтад жез ва вилер агажна, ам кисна ва къайгъусуздиз яргъаз тамашзава.

Тар рекъин къерехда тик къвалан кылел экъелнава. Адалай анихъ дередин кIане регъуьн къазма аквазва. Регъуьн патав гвай чIурал лацу къазарин рамаг ала, а патал хъиз къулу ва элкъвей жуьредин къве къван аквазва: аквадай гъалда, абур алуднавай куьгъне регъвер я. Къазар, сад садан гуьгъуьна аваз, регъверин патавай тIуз муьгъ галай патлахъ физва. Муькъуьн кIаникай яд тIимил хъанвай вацIу нурар гузва. МичIи парталда авай дишегълиди, юкъ агъузна муькъуьн аскIан чяхъахрал цIийиз чуьхвенвай гам экIяззава. Гам экуь яру рангаринди я.

-Севрез эвер це!- гъарайзава Сулеймана, аялриз хъел кваз килигна.

Садлагъана ада лагъай гафари аялар серсер ийизва.

«Эвера зи патав севрез!- гъарайна сикIре.- Чна севревай, йифиз регъверикай сад чуьнуьхна, дагъдин кылел акъудун тIалабда. А регъв чна вирида санал Мама-Ажаян кылел, ам экуьнахъ рекъяй фидай чIавуз авадарда».

Шад хъана вакIариз, хкадариз, къуьлер ийиз эгечIна, севрез эвериз хъана: «Сев, я сев, инал ша!»

Ингъе катна къвезва сев, къилелни экуъ яру фес алаз. Катиз агакъзава сев ва сикІрез вичин фес юзурзава ада: «Салам-алейкум, сикІ! Лагъ, ваз вуч кІанзава?..»

Амма Сулейманавай мах куътягъиз жезвач. Гъа и декъикъада далу патахъай рекъел атлу акъатзава ва Сулейманан вилер адахъ элкъвезва. Ам балкІандал алаз чуълдай хкъвезвай кас я. Ада вичин хъуьІуьк тазаз янавай векъин шала къунва ва пурар алачир балкІандин далудал ацукънавай адал руквади къунвай чекмеяр ала.

-Мама-Ажай!- чкадилай къудгъунна, гъарайзава Сулеймана.- Тфу! Мама-Ажай вучтинди я зи мецел атай... Хас-Булат!

Атлу къулухъ элкъвена гъевес кваз Сулейманаз килигзава.

-Вагъ! Сулейман халу! Мегер валай гъейри яд гъиз фидай касни авачирни?

Сулеймана тади кваз капаш юзурзава ва арабадилай хкадарзава.

-ГъикІ я ана, чуълда? - хабар къазва ада, рекъел акъвазна, араба физвайвал физваз.

-Хъсан я, Сулейман халу. Няналди куътягъда.

-Ваъ, я стха! Ана тамам къве йикъан кІвалах авайди тир!

-Гъа!- лугъузва атлуди, чина хъвер аваз.- Аквадай гъалда, чна дуъз гъисабунар авунвачир. Пакамахъ вири колхоз санал эгечІайла, чІалахъ хъухъ, къуърер катиз хъана гъар патахъ! Валлагъ-вабиллагъ!

Сулеймана хурал алай къалтухдай гъилив ацІурнавай бапІрусдин къатІ акъудзава.

-Эхъ,- лугъузва ада, къил юзуриз.- Хъсан хъана. ГъикІ я ана чи хуъре яшмиш жезвай виридалайни къуъзуъ Сулейманан гадаяр?

БалкІандал алайди хъуърезва, хъуьІуьк шала квайвилай ават тавун патал, ада мукъаятвал ийизва.

-Багъадинани Мирзе-Юсуфа гъуъжетра гъатна кІвалахзава,- лугъузва ада хъвер кваз,- ни бригада вилик жеда лугъуз.

Сулеймана бапІрусдилай мез алтадзава.

-Гъун, гъикІ физва гъуъжет?

-Гъелелиг Багъадинан бригада вилик ква.

Сулеймана и кІвачелай а кІвачел жендек гъалдарзава ва садлагъана адал вилер хкажзава ва къилни юзурзава.

-Жув алад,- лугъузва Сулеймана къетІидаказ,- акъвазна гъикъван хъурай...

Ахпа ада чин элкъуър хъийизва, спичкадин къал куькІуърна, цІамарин типих хъуьІуьк къуна, къил агъузна, бапІрусдик цІай кутазва.

БалкІандал алайди хъфизва.

БалкІандин къвалара кІвачер эцяйиз, кІуфни рахаз, хъфизвай атлуди са шумудра къулухъди Сулейманаз вил хъяззава, ада вичиз яб тахгуни ам тажубарзава.

БапІрусдик цІай акагъайла, Сулеймана юкъ дуъзар хъийизва, къилни хкажзава. Акъваза адаз, араба яргъаз акъатнава. Адан къулукъ къиле ацукънавай рушни гада вичиз тамашзава. (Са герен вилик абурухъ галаз арабада Сулейманни ацукънавай чка къацу векъерин юкъва буш муг хъиз акъазва.) Араба тепедин къилел агакъзава, адалай анихъ там ва никІер эгечІзава.

Са тІимил акъвазна, Сулеймана бапІах пелелай къамухъди тухузва ва виликди камар къачузва.

Ада арабадихъ агакъарзава ва са гъихътин ятІани хиялрик кваз, чархунин къвалав гваз камар давамарзава.

-Ахпа?- хабар къазва руша, дикъетдивди вилер адал алкІурна.- Ахпа вуч хъана?

Сулейман инихъ-анихъ тамашзава, ахпа гъавурда авачир ва мягътел тир жуърета рушаз килигзава.

-Ахпа,- лугъузва ада чина хъвер гъатна,- ахпа, лугъун за, къуър атана акъатна: «Ахмакъар, куъне инал гъуъжетар къазва, ана гъажикІаяр кІватІна куътягнава, Мама-Ажайни вичин кумадилай хуъруъз хъфенва. Куътягъ базар!»

Руша бейкеф хъйи гъалда лугъузва:

-Лагъ ман, буба! Севре вуч авуна?

-Севре?- тажуб яз хабар хкъазва Сулеймана.- Вучтин севре? Агъ, рикІел хтана. Гъа севре? Ам йифен са арада ван-сес тийиз регъуън дакІардив агатна ва ана вуч аватІа

килигна. Акуна хъи, регъвер элкъезва, къеткъетІри ванер ийизва, кІахунай къуьлуьн тварар авахъзава, регъуьхъбан Агъмед и регъвелей а регъвел физва, зулданрин цин хура шир-р, шир-р ийиз, чеб элкъуьрзава. Гъакъван крар акуна севрез! Ахпа къари бадеди гъуьруьккай тини ишинна, тинидикай лацу фу чрана, къатай фу ада къве патал пайна, са пай зи рушаз гана: «Ма, неъ!» - муькуь пад гададиз гана. Ингъе икІ хъана!

Сулеймана вичихъ галаз рази хъухъ лугъузвай тегъерда гададиз вил акъална, араба вилик ахъайна ва вич тепедиз амай рекъиз ва аник акатзавай гъерекатдиз тамашиз акъвазна. Винидихъай сививди гъажикІадин тарарив ацІанвай арабаяр эвичІиз эгечІнавай. Гум кумай бапІрус авай гъил, вилерал серин вегъез пелел къуна, ам рекъин юкъвал аламукъна. ЦІамарин типихдин къил хъуьчІуьккай далудихъ хкатна. Ам вилер агажарна килигзава... Цавар, цифедин мискъални алачиз, михъи ва махара хъиз вили-вили я...

ДЕРБЕНТДИЗ ШЕГЪРЕ

*Им шегъер-къеле Дербент тир, тІварцІи
лугъузвайвал, «Варарин варар». Адан магълуб тежер
цІарни минараяр акваз, зун къадар авачир къван шад хъанай.
Рагъ экъечІдай патахъай акІидай патахъ, рагъ акІидай патахъай
экъечІдай патахъ агъзур йисарин рекъер гъа ина дуьшуьш жезва.*

XVII асирдин малум тушир сиягъатчи

Вичин кІвалин патав къакъан хъархъу таран сериндик акъвазна, Сулеймана лацу чуруяр квай са шумуд дустни галаз яргъалай хуьруьн майдандал кІватІ жезвай инсанрин геллегъар гуьзетзава. Майдан гегъеншди я. Адалай анихъ хуьруьн сад муькуьдалай вине авай магълеяр эгечІзава. Майдандал жегъилри иесивал ийизва. Абурун шад гъарагъунар виринриз агакъзава...

Къе цІекІуьд кас жегъилар армиядиз рекъе гъатзава. Абур балкІанрал алаз рекъе твада, къуьзуьбуру лугъузвайвал, колохоздихъ машинар аватІани, абур шегъердиз къван балкІанрал хъунихъ мярекатдин гурлувал хкажунин метлеб ава. («БалкІандин уьзенгар,- малумарзавай къуьзуьбуру,- викІегъ ксарин кІвачин къапар я, эгер Яру Армиядиз рекъе твазватІа, чи рухвайризни абур кутугнава».)

Жегъилар майдандин юкъвал балкІанрин къенерар гъилера аваз акъвазнава. Рекъиз экъечІдай вахтни хъанва, амма абуру энгелвал ийизва, санал кІватІ хъана, чеб чпихъ галаз ихтилатрик ква. Яру-цІару партал алай дишегълийрин дестейри абур юкъва тунва. Хуьруьн винел атирлу тазавал ва чигер гваз геж тир пакама ачух жезва. Къазмайрин чІерейрикай куьрсарнавай пайдахарни гамар зайиф шагъвардал жизви юзазва. Тарарилай пешер авахъзава. (Серинрик квай пешер рехи ва нехишра авай хуьшрекандин чил хътин къиравди алчударнава.)

-Вири хъсан я!- лугъузва Сулеймана, фадлай киснавай къужаяр уяхарна. - Са кар пис я! Абурув виридав сад хътин лацу балкІанар гвайтІа, кІандай. Гъич са гафнии садвайни лугъуз жедачир...

Ада элкъвена виринриз килигун къазва ва къайгъусузвал кутуна са вил агажзава. Куьзекри секинсуздиз жендекар и кІвачелей а кІвачел алудзава. Яргъи хилер галай валчагъар алай, къенин мярекатдихъ галаз къадайвал юкъвара чІулар авай абур, намус ва лайихлувал къадирлуз хуьзвай хуьруьн иесияр яз акъвазнава. Валчагърин дуьгмеяр вири тунва. Ихтилатар ийиз, абуру гафар къасухдай явашдиз лугъузва, амма, аквадай гъалда, абурун руьгъдихъ са жуьредин къалабулухни квачиз туш...

-Чидач, валлагъ, Сулейман,- жаваб гузва къакъан, яргъи кIарабрин къуъзека, яргъал хъиз акъвазнаваз.- Гъавилия лугъузвайди я: жегъилрин крарик гъар кткана къаришмиш хъун къуъзубуруз кутугнавач. Заз кичIезва хъи, а спелар Сафарбег себеб яз жегъилри гила чазни гъурмет хъийидач.

-Вуч хъанва къван?- къалабулукъ кваз хабар къазва Сулеймана.

-Хъсан крар туш!- жаваб гузва къуъзека гъайифвал кваз.- Ваз ван хъаначни бес?.. Накъ нияз а спелар квайда – кIвал ацахъуй вичин – чун вири хъфейдалай гуьгъуьниз акъвазна, вич жегъилрин вилей вегъенва. Лугъузва хъи, межлисдин юкъвал ада зуьрнечидин гъилий зуьрне акъудна, далдамчидин патав ацукъна, вичи ягъиз эгечIна. Ван хъанани ваз?.. Хзандин буба я гъа! Гуя чна чи игит жегъилар рекъе тун тапшурмишай устIарди идалай усалдиз язава зуьрне!

-Вичин тарифар ийизвай, лугъуда... За къе къецибурувни къуьлер ийиз тада, лугъуз!- алава хъийизва важиблудаказ муькуь къуъзека.

-Айиб хъана хъи!- лугъузва Сулеймана чин чIуру яз.- Айиб хъана! Амма инсанри, белки, чун а Сафарбеген чкадал эцигдач жал? Агъ? Виридаз чизва къван: Сафарбег жегъил чIавара чи мехъеррин къавалчи тир, муькуь патяхъай – ада вичин хвани армиядиз рекъе твазва, ахкъалтна рикIел вични зуьрнечи тирди, тахсир гъим я адан?.. – ИкI лугъуз, Сулейманавай вичин вилерин агаж хъанвайвиле чуьнуьх хъанвай ва низ талукъ ятIа къил акъат тийидай ягъанатдин хъвер чуьнуьхиз алакъзавачир.

-Зани армиядиз хва рекъе твазва, руш ваъ,- лугъузва яргъи кIарабрин яхун къуъзека хас тушир кIеви сесиналди.- Амма зун жуван чкадал акъвазнава. Ам дуьзлериз экъечI тавуниз килигайла, адаз регъуь хъанвай хътинди я.

Сулеймана майдандилай вилер чIугвазва ва вич хиялриз тухузва.

-Эхъ,- лугъузва ада рикIивай,- эгер накъ спелар квайдан къил-къилелай алатнавай лугъун дуьз гафар ятIа, къуншияр, ам айибдик кутун герек я... Жегъилвилей фадлай акъатнава вун, эй, Аршин мал-алан!.. Чир хъухъ, гъи вахт ятIа!

-Мадни вуч аватIа чидани,- экечIзава ихтилатдик къулукъ къвазнавайшуькIуь юкъва чIул тIарамдиз тунвай, цегв хъиз, акъазвай ва ва вич агъайна тухузвай къуъзека.- Накъ нияз, Сулейман, ви рикIел аламатIа, вуна жегъилриз гаф лугъуз насигъатар гузвай макъамда ва чна вирида «ур-ра» лугъузвай чIавуз, заз жуван къулукъхай са къариди лагъай гафар ван хъанай: «Ву-у, килиг садра и къилерилай чIар фенвайбуруз! Абурухъ лувар экъечIнава!» Чакай тир а гафар!

-Вуж тир ам?- вирида санал хабар къазва къуъзекри.- Ни къари я?

Сулеймана, чин чIур жез, аса къалчахрив агудзава. «Белки адан къари тиртIа?» Амма къуъзека къасухдай жаваб гуз тади ийизвач. Жаваб гудалди, ада къилелай къажгъан къван зурба бапIах хутIунзава, адан къенез тамашна (вичин къайгъусузвал къалурунин лишан яз), къилел ахлукIзава.

-Ни къил акъатда абурай,- лугъузва ада эхирни инанмишвилелди.- Ангъе рехъ къуна акъвазнава абур вири. Шурум-бурум, къарияр, и йикъара куьн вягътедай физмач!

Вири кисзава. Сулейманан къулукъ акъвазнавай къужади, гъилер кавалдин хилера чуьнуьхнаваз ва цIйи бапIах илисна рацIамрал къван гъанваз, квекай ятIа ихтилат, гъавурдани авачиз, секинвал чIурна лугъузва:

-Жегъил тир чIавуз зазни зирек балкIанар кIандайди тир.

-Агъ, Межведиль,- лугъузва Сулеймана рикIивай,- куьн гъавурда авайди я а къарияр? Кваз къамир!

Адан гуьгьуьл ханва ва килигунин вичиз хас тушир кевивилий аксивал квачир перишанвал аквазва. Кьуьзекар мадни кисзава. Майдандилай ара тагуз агакьзавай гужлу сесерини хьуьруьнри абурук аквадай хьтин тади кутазва. Ана вуч манийвал хьанва? Нел вил ала?

Гьа са вахтунда, майдандал алай геллегар кьве патахьди чара жезва.

Жегьилри са-сада чпин балклар шегьредиз мукьвал, лацу айгьурдин килихьай кьуна, пайдах гваз вилик экечидай, кул экьисай нер алай, рахьини кана кьумрал тир итимдин патав акьудзава. Жегьилар адан патав, жергеда ваь, пайдах юкьва жадаивал, элкьвена акьвазва.

-Абурув яракьни хьанайтла...- лугьузва гьа кьужади, вилер агажарна, пузарар жакьваз.- Парталди итим ийизватла, яракьди игит ийизвайди я.

-Яракьди ваь, балкланди!- сес кьалурзава масада.- Балклан гвачир итим – им лувар квачир кьуш хьиз я.

Сулейманан чиниз садлагьана нур чикизва. Ам абурухь элкьвена са геренда синемишзавай жуьреда абуруз тамашзава.

-Цинин йисуз кьве сеферда артух я,- лугьузва ада кьве туб кьалуриз.- Алатай йисуз армиядиз яхцур кас рекье тунай, и йисуз – вири санал гьисабайла, виш! Эхь...

-Сувариз гаф авачир,- лугьузва мад кьулухьай яхун кьуьзека.- Чи сувар чурна Сафарбега. Жув яганатрик кутуна виже кьведач, кьуншияр... Лагьана кланда адаз.

-Эхь, эхь,- рази жезва Сулейман.- Лугьуда чна адаз, Шагьсувар. ЭкьечIрай садра куьчедиз.

Кьуьзекри кисна кьилер юзурзава.

-Сулейман,- лугьузва абурукай сада,- зазвавай фадлай хабар кьаз кланзавайди тир – лагь кван: а кицлериз чяхь галаз дяве ийиз клан хьана хьуй, абуру вирида санал вегьедани, тахьайтла кьилди-кьилди?

-Гапур кланзава абурун нерриз!- пузаррикай рахазва кьужа.- Кьуй чир хьурай!

Кар чиз жаваб гуз кланзаваз, Сулеймана чапла гьилин туплар, бапрус акьудун патал, валчагьдин жибиндиз сухзава. Майдандилай вил алуд тийиз, адан туплар жибинда кьекьвезва, бапрусдин кьил жаганатлани, гьил акьудзавач, са геренда ам хьуьчуьк кумаз, амуькьзава. И арада майдандик чехи юзун акатзава. КкIай, леэнри чил гатаз, кьве атлу экьечIзава, абурукай сада, зуьрне, чехир авай карч хьиз, кьилел хкажна, жегьилар гурлуз тебрикзава:

-Лайхлу яракь гваз сагьрай куьн, рухвар!

Майданди гурлу капаралди жаваб гузва. Жегьилри гьилер юзурзава. Атлуди пайдах гвайдан эрчи патахь чка кьазва, жегьилди хьиз, бапIах кьамал тухвана, кьуьзекар галай патахь вилер вегьезва.

-Сафарбег!- мягьтел яз акьатзава кьуьзекрай.

-Вай!- кевиз лугьузва Сулеймана.

-Ингье ам, ингье чал айиб гьизвайди, за лагьанай хьи!- гьарайзава яхун кьуьзека.- Гьеле валчагьдин хуруярни ачух я, я инсанар!- ам тадиз Сулейманаз тамашзава, ахпа, кьил кьуьнериз чьуькьвена ва юкь гана, са шумуд кам виликди физва.

Кьуьзекар, абурун арада аваз Сулеймани, адан гуьгьуьна гьатзава.

Амма гьа и легьеда майдандал команда гузва ва кьуьзекарни, хкар ягьайбур хьиз, акьвазвава.

Жегьилар балкланрал хкажжезва. Балкланар, гарданар алчудариз ва кьенеррин ракар жакьваз, алай чкайрал элкьвезва. Шумалбуйдин далдамчиди ва рехи, зурба спелар квай зуьрнечиди кьенеррин кьилер пурарин кьилерихь вегьезва. Абуру кьулухьди алгьизва ва майдандал зуьрнедин хци сесини лув гуз эгечIзава. Чин цавалди авуна ва зуьрне кьве гьиливдин кьуна, рехи кьавалчиди ам кландайвал кьугьурзава. Майдан

тадиз кисзава. Зуърнедин ванцин дамах квай чими гъава гъар садан рикле гъахъзава. Ам гъавада ярар хъана чикИзва. Адан яргъи нурар вичин кІаник Сулейманни акъвазнавай таран хилерихъ галкИзва. Сулейман къудгъунзава. Ам атлуйриз вилик кІватІ хъанвай хуъруьнвийрин килерилай тамашзава. Адан вилера дарихвал гъатзава.

-Межведиль,- лугъуза ада секинсуздиз,- ваз жегъилар хъсан аквазвани?

Адан къуьнуьхъай къил акъудна тамашзавай къужа, жаваб гунин чкадал, квачин тупІарал хкаж жезва.

... Зуърнедин макъам туьнт жезва. Далдамдин ванерни ахмиш яз, майдандал дар жезва. Жегъилри бапІахар хтІунна, мад садра сагърай лугъуз, Сулейманазни амай къуьзекриз балкІанрин къенерар чІугваз, туьнтвал алудиз, юзурзава. Майдандал зурба дамах квай къуват кІватІ хъана къуд патахъди алахъзава: зуърнечийри рекъин макъам язава, ада инсанар фикирлуни ийизва ва, фад алатай вахтарилай адет тирвал, шадвилин гъуьндуьрдизни хкажзава.

Жегъилри сифте камар къачузва. Къазмайрин къаварал иер парталар алай рушар акъвазнава, абур, фитейрин пипІер пІузаррив агудна, жегъилрин гуьгъуьниз килигзава. Жегъилар балкІанрал юкъвар тик къуна ацукънава. Абуру, къенерар авай гъилер къваларал къуна, чинар рушарихъ элкъуьриз килигунар къазва. Жегъилрин къаншардиз зулун, жумарин атир галай шагъвар акъатзава. Ада балкІанрин фирийрик ва мекерик кутунвай лентерни пайдахар къугъурзава. КкІарай мадни атлуяр екъечІиз жргедик экечІзава. Хуъруьн жегъилри чпин дустар балкІанрал алаз рекъе твазва. БалкІанрал алайбурун тамам къушун арадиз къвезва. Къуьзекрин къаншардиз агакъайла, рехи зуърнечиди, макъам акъвазар тавуна, спелдиз звер гузва. Ада вилер агажзава; чин адан азиятдик квай гъалда мичІи хъанва, тупІар зуърнедин зилерал шаддиз къугъвазва.

Шегъре агъзур йисарин Дербентдиз багъларин къерехрай ва юкъварай физвай, ам майданрикай, дуьз физвай ва ккІалрини къванери нур гузвай вацІ хъиз, хкатзавай. Яргъай магълуб тежер шегъердин минараяр аян жезвай. Тарарилай, пакаман гъуьмни къирав цІраз, стІалар чиг яз аватзавай. Чилел алай серинар чІулавбур ваъ, къиравдик квайвиляй, рехибур тир. Рагъ чими жез эгечІнавай. БалкІанри туьнтвилер ва къулухъ кІвачерал хкаж жадай чалишмишвилер ийизвай. Жегъилрин гужлу гъилери абур чпиз муьтІугъарзавай...

Сулейманаз къарай къвезвач, майдандал геж екъечІай атлу акуна, ада исанриз къерех хъухъ лугъузва.

-БалкІан гице!- гъарайзава ада буйругъдалди, рацІамар зурзаз.- Зав балкІан гице, Урузби!

Гъа и декъикъада таралай, багъдин винел алай манидин цІакулар хъиз, пешерин кул авахъзава. Аламат хъанвай къуьзекар киснава. Инсанрин арадай екъечІна, Сулейманан къариди, вичин къужадив агатна, адан къуьнел мукъаятдиз гъил эцигзава.

-КъекъечІ!- лугъуза Сулеймана.- Зарафат ийизвани – хутах аса!

Сулейманан патав балкІан гъизва, ам, къуватдиз рехъ тагана, пурариз хкаж жезва. Ада къирмаж хкажзава, амма, ам вичихъ галукъдалди, балкІанди виликди хкадарзава. Сулейман тарарилай авахъзавай хъипи пешерин юкъвай физва. Адан къил цава авач. Пешер адан винел элкъвезва...

Садлагъана ам тик ацукъзава. БалкІанни явашарна, ам элкъвена ва уьзенгравай кІвачер мягкем къуна, хуъруьз тамашзава. Ам багъларин гъуьляй къвалар-рагар тир остров хъиз екъечІзаваз аквазва. Агъада къуьзекар гъарма вичин чкадал къах хъана аламай.

БалкІан элкъуьрдалди вилик, Сулеймана ам эрчІи патахъ, чапла патахъ алчударзава, ахпа, вичиз муьтІугъ тирди чириз, къулухъ элкъуьрзава. Ам къуьзекрин патав къвезва. Адан вилер гегъенш тир, чина къетІивал ва вич вичин ихтиярда хъунин субутвал авай.

-Шагьсувар,- лугъузва ада, юкъ агъуз тавуна, къакъандай гъа яхун якIарин, къерехда кьилди акъвазнавай къуъзеказ килигиз, кIевиз ва таъсир ийидайвал.- Зи кьил-кьилелай алатнава лагъана фикирмир! Белки заз а спелчи Сафарбегез лугъудай къве гаф ава – ваз гъинай чида? Ада вичин валчагъдин дуьгмеяр тун патал!..

И чIавуз чина ранг авачир къуъзека къве гъилни хкажзава ва лугъузва:

-Уф-ф, Сулейман,- за лугъудай..., чан хва. И аватнавай руфун гваз за гъикI ийида?

Куъзеказ вичи герексуз гаф лагъайди субут хъана, амма геж тир: вири патарихъай адал хъуьрезвай сесер акъатна.

-Къарияр!- шел квай тегьерда кIевиз рахазвай къуъзек.- Куьн квахъ инлай! Куьн квел хъуьрезва?- ажугълу яз гъутар юзурзава ада.- Квел хъуьрезва куьн?

Муькуь, цекврел юкъ хъиз шуькIуь тир юкъва чIул авайда мад сеферда кьилелай бапIах хутIунзава, амма и сеферда, вичин къайгъусузвал къалуриз, адан къенез тамашзавач, вири къуватдалди чилел гъалчзава.

-Аллагъди ягърай зун, - гъарайзава ада Сулейманан гуьгъуьниз,- Аллагъди ягърай, эгер зун са кар авачир сад ятIа!.. Акъваз, Сулейман.

Япарал залан къужади, хъиткьиннавай пIузаррал мез алтадиз ва къарай авачиз алай чкадал къуьлер ийиз, пIузаррикай лугъузва:

- Яракъ кIандай абурув, къуншияр, яракъ!..

Амайбур чеб чпел хтун тавуна гъеле кисна амай.

Амма Сулейманаз абур аквазмач, абурун сесерни адав агакъзамач. Ам, патарихъ килигни техйиз, пакаман гъуьмеда яру пайдахдин гегъенш бинедал жегъил атлуйрин бапIахри хкадарзавай яргъаз физ рекъе ава. Ада балкIандин туьнтвал уьлуькариз жегъилрихъ агакъ тийидайвал ийизва ва абурукай са къадар мензилда аваз ва пурара гъейбатлу яз ацукъна, хуьруьн эгъли ва гъуьрметлу иесиди хъиз, вичин рехъ атIузва. Адаз, зулун гъавадин тазавилихъ галаз акахъна, Шамилан девиррилай амай рекъе фидай туьнт макъамди юлдашвал ийизва...

Давам гуьгъуьнин нумрайра

Стіал Сулейманан 155 йис

СУЛЕЙМАНАКАЙ – ВИЧИН ДЕВИРДИН ШАИРРИ

Жамбул ЖАБАЕВ
(1846-1945)

* * *

Дагъустанд билбил, ашукъ Сулейман,
Лагъ сегьер-сегьер бахтлу манияр.
Алатна чалай вагъшийрин залан
Зулумар, гужар авай пис йисар.

Килиг, дагълара экъечІна цуьквер,
ТІарам симерин ванцив ацІуриз,
Совет Ватан зурба, генг чилер,
Тарифиз, уьлкве бахтлу ашукърин.

Дагъустанд дагълар, Къазахстандани
Гъар сана хуш я билбилдин аваз,
Йикъалай - къуз мад шад жезва мани,
Чинард кукІвара билбилар къугъваз.

Халкъди, Сулейман, дамахзава вал,
А ви манийрал жевгьерар хътин.
Зани эзберзава ви устадвал,
Ракъурзава салам чи шад халкъдин.

Казах чІалай

Демьян БЕДНЫЙ
(1883-1945)

* * *

Яшлуди тир им шаиррин арада.
Гъа са чІавуз илгъамдиз ам жегъил тир.
Чи уьмуьрдал ашукъ хъана, гъавада
Гъатнавай ам зирек, кІвачел къезил тир.

Талукъни тир вичин къадим чешнеяр
Гъаз шаирвал адаз вини гиширдин.
Адан рикІе мерд образри бинеяр
Яна, чпив музыка гъаз девирдин!

Зарблун тир, къудратлуни датІана.
Гаф авачир -лув гуз - лекьрен кесердиз!
Камалэгъли тир шаирди лагъана
Вичин мани камалэгъли регъбердиз ...

Николай АСЕЕВ
(1889 - 1963)

ДАГЪУСТАНДИН АШУКЪ

Виляятда агъвалдикни экуьник
Акатай чун манидикни къуьлуьник.
Ваз саламни икрам, чІехи манидар,
Рангни чарар течиз, халкъдиз кІанидар.
Салам ваз, дерт лагъай кесиб бендедин
Дагъустандин халкъдин шаир бинедин!
Буна кутур къил-маниди чил къада!
Чи гъайбатдик кефер пата Кавказдин
Нур гудайвал, лугъудайвал манини,
Давамдайвал мани кІани аваздин
Санлай чІехи чи Советрин чилини.
Виляятда агъвалдикни экуьник
Акатай чун манидикни къуьлуьник,
Чна капни яда, нефес къезилриз,
Гена артух къуьл къведайвал жегъилриз.
Са таб, гъиле жедач - чида вирина! -
Сулейманан саздин гъич са симина.
Саздихъ галаз экуьникай чнани
Мани лугъун давамарда пакани.
Яргъай къвезвай сес - и сес чаз сирдаш я -
Сад Купала, садни Колос юлдаш я.
Ерзя. коми, туьрквер, гена чувашар
Манидик квай я чеб бахтлу юлдашар.
Къуьлуьник ква стаханов чешнедин
Мегрел, абхаз, дагъустанви уьлкведин.
Гарал къугъваз черкес чухва азаддиз,
Кеспидик кваз, къадир аваз кІвалахдин,
Мегрелрини, лезгийрини хупІ шаддиз,
Къуьл ийизва уьлкве галаз дамахдин.

Урус чІалай.

Николай УШАКОВ
(1899–1973)

ТИВАР АЛАЧИР ЧІАЛАР

Цуькведава - аку! - Агъа-СтІалдал
Ичин тарар; чІижни къвез, лув галуькьриз.
Пириш вегъез, шаир вичин хиялдал
Бенд тирла хъиз, чаз цІийи чІал талуькьриз.

Гъа и багъда мукъвал-мукъвал жедай ам,
Акъваздай, мад фидай, камар къачудай.
Кар алай гаф - вич-вичелай къведай ам -
Вичи вичиз ван хкажна лугъудай.

Ван къати тир, теспачавал артух тир.
Тешпигъ экуь. Аяни тир шаирдиз
ЧІал гуьнгуьна гъатзавайди ачухдиз.
Амма гъеле тІвар авачир шиирдиз.

ЭкъечІнава багъдиз бенде йиф кумаз.
Явашдаказ авахъзава пиришар:
Белки, абур къвезва цІарцІиз рифма яз.
Гыл-гъилеваз цуьквери къаз емишар.

Рифма яз ваъ, редиф язни туш жеди,
Сад фикир яз - фикир таж я шаирдин.
Вуч лугъуда дуьньядиз, вуч хуш жеди
Пиришдиз къвез, къуьн гатазвай шаирдин.

Зегъмет хуш я Сулейманаз - арифдиз,
Вили-вилики физва адан крарни.
- Дуствал заз чир хъана, адан тарифдиз
Я зи мани, - фарах хъурай лап тар хъиз!

Манидиз яб гузва эвел лезгийри.
Ахпа физва, ериш зарб я, камни генг.
- Зи ичин тар дагъдин кІане, - дердийри
Адаз гузва чпин ериш, чпин женг!

Мани лугъун кІан я, хуш я ашукъдиз.
Мани-шадвал атанмазни арадал
Дербентдизни Калугадиз ачухдиз
Физва, Тула къазва вичин гъавада.

Цуькверин ранг физ уьлкведин винелай.
Кремлдиз вичиз жезва мугьманни:
- Чир хьайиди алуддач за рикӀелай,
Я жедач заз кӀан хьайиди такӀанни.

Урус чӀалай.

Самед ВУРГЪУН
(1906—1956)

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАЗ

Чи бахтлувал Сулейманан гьайбат я!
Кьуьзуь касдин, вич гьич рекьин тийидай.
Ам девиррин акьул, намус-гьейрат я,
Гележегдай гележегдиз хьфидай.

Азербайджан чӀалай.

Лев ОЗЕРОВ
(1914-1996)

МАНИ ДАГЪЛАРА

Синер алай цӀийи вацран кӀусуни
Нек хьтин экв хьичирнава дагълариз.
Секин таму, секин хуьруьн акуни
Сустарна зун: ахвар авач вацӀариз -
Къвезва вацӀун ванни яргъал дередай.
Къаралту къвез къаралтудал, ахвара
Къулан йифер. Манидин ван дагълара -
ВацӀун ванцик акахьиз ам гуьнедай
Къвезвай, гуя вацӀухъ галаз гуьжетда
Гьатна, гагъ-гагъ рази жез, къвез меслятдал,
Циз кӀан тир вич манидин жез сергьятдал,
Уртахар жез са кӀвалахда, зегьметда.
Секин хьанвай дагъдал, дагъдин яхадал
Мурад хьана, бахтар хиве къаз авай,
Зи хьиз, вичин вилер алай пакадал,
Гьихьтин мани, мублагъ марф хьиз, къваз авай.
Синер алай гьвечӀи рагал чуруда
Гьил экьуьриз - на ам вуьж я лугьуда?-

Ацукънавай къуъзуь инсан, чкадив
 Акъван къунвай вичин, - къиб хъиз какадив;
 Са пай хъанвай ам чкадин. Дериндиз
 Биришарни алай пелел, къуъзуь тир
 Инсан руьгъ, чІал, гаф гваз вичин эркиниз
 ЭкъечІнавай гуя чилий хайи тир.
 ЧІал атІудай вич савадсуз ашукъди,
 Адаз ябни гудай вири махлукъди,
 Аса гвайда - ам ашукъди шадардай
 Вич риваят ва инсан тир - шаирдиз
 Яб гудай ва вичин аса гадардай,
 Адан меслят себеб жадай фикирдиз.
 Чуру рехи Гомер Кавказ дагъларин
 ЧІал чидайди тир тІебии накъварин,
 А чІалахъни агъадай ам, буьркъуьни
 Тушир, къадим Гомер хъиз, ам; хцидай
 Адан вилер, рехъ тир адан экуьни,
 Фикирдин гъар къекъуьн тамам хцидай.
 И арада дагъларихъай гъуьмеди
 Къунвай чеб, рагъ хкатзавай - екеди
 Тир ам, цифер теспача яз Кефердихъ
 Физвай, тавар, рангар ажеб кесердин
 Пайда жезва. Уях хъана, таралай
 Пеш юзана; ийиз вичик мурмурар,
 Къуъзуь инсан къарагъзава рагалай,
 Хулал къевезва, аса кяна куркурар
 Акъудзава - чуру тирвал чикІизва
 Цин стІалар - гъар са стІал багъа къван.
 ЦІийи йикъа ашукъ тебрик ийизва.
 Аферин ваз чІехи СтІал Сулейман!

Урус чІалай.

Гъамзат ЦІАДАСА
 (1877–1951)

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАЗ ЛЕНИНАН ОРДЕН ГАЙИЛА

Фасагъат мез, камаллу рикІ.
 Жавагъирар чІаларин.
 Мягътел тахъун мумкин я гъикІ?
 Девлет аку рангарин!

Цайлапандин цайари хъиз,
Ви чалари душманар
Кана, экуьн ярари хъиз,
Шадна фяле инсанар.

Къад лагъай виш йиса машгъур
Хъана гвачиз къелем вун.
Сулейманаз гъурмет, хатур
Ийиз акъваз, алем, вун.

Чи Ленинан орденди хур
Безетмишна, юлдаш, ви.
Тебрикда за и экв, и нур
Ви зигъиндин са къаш тир.

* * *

Ракъинив къван хкажна чи властди,
Гъиснатлани баркаллаяр, гъурметар.
Къвачел шални шалам хвена а касди,
Дегишарнач лежбервилин хесетар.

* * *

Гуьзел цуьквер алван-алван
Ракъин нурдик ктлйдач.
Ватандал рикл алай инсан
Са члавузни рекъидач.

Авар чалай

Загъид ГЪАЖИЕВ
(1898-1971)

СТІАЛ СУЛЕЙМАНАЗ

Горькийди вичи
Адаз Гомер лагъана.
Орденни члехи
Адан хурал члагана.

Адан сивяй гъамиша
Жавагъирар аватдай.
Чал къизил я, гимиш я,
Ярни лаз-экв акъатдай.

Адаз кІандай инсанар,
Зегьметчияр ватандин.
Ада негдай душманар
Гафуналди гьулдандин.

Буна, хьуьрез фекьийрал,
Гьалибна гьахь, Сулейман.
Кьуьлни гьалчна зилийрал,
Гьулдан ва ракъ Сулейман!

Ви ишигьдин гафари
Дагьлар экуь авуна.
Рагь чкІай ви чІалари
Уьлкве чІехи авуна.

Миллионрин рикІера
Вун рагь хьанва, Сулейман.
Безетмиш яз цуьквера,
Са багь хьанва Сулейман.

Авар чІалай

Юсуп ХАППАЛАЕВ
(1906-2006)

* * *

Гваз ялавлу гаф, ашукьдин яракь тир,
Кардик кутаз, гьам кьилих, гьам ахлакъ тир,
Вич саламат, мягькемвилиз са ракъ тир
Халкъдин мани, чІал лагьай вун, Сулейман.

Мегьуьн тарци вичин хилер, путар хьиз,
Вунани зун хьтин – цІийи чІалар гьиз –
Халкъна шумуд шаир, экуь къастар хьиз,
Авай чпихь гуж-алакъун, Сулейман.

Лак чІалай.

Хуьруьг ТАГЪИР
(1893-1958)

СУЛЕЙМАНАЗ

Вун са тар я бахтлу, азад,
Лезги чІалан чІехи устад,
Мягъкем къуна а ви чихел,
Ахъайдач за вун фейи гел.

Мани лугъуз, шад яз вири,
Ви юбилей тухузва къе.
Мад абад хъун мурад я чи
Цуьк ахъайиз Совет уьлкве.

Шаир къени вун дири я,
Ви дережа къакъан я мад,
Ви гафар язва тербия,
Чаз виридаз, чІехи устад.

Шиирралди вуна зурбаз
КукІварна къанунар куьгъне,
Ажиз инсан къунвай саймаз
Пис ксариз гана няне.

Къе ви гъил къаз, шад я гуьгъуьл,
Жавагъиррин гуьзел чешме.
Къачузва къе вири жегъил
Чи шаирри валай чешне.

Абдул МУТІАЛИБОВ
(1906-1986)

ВИШ СЕФЕРДА ДЕРИН Я

С. Сулейманаз

Каспи гуьуьлуь фурсарзава,
Гуя вич лап дерин я...
Гуя вири ятарилай
Са вичин яд ширин я.

Вичихъ ава дерин сирер.
Са гуьуьлуьхъни авачир.
Девлетривни ацІанва вич,
Чилин винел алачир...

Эй, Каспи гъуъл! Океанар
Хъуьрезва вал къецелай.
Самурдин яд виш сеферда
Ширин тушни ви целай?!

Ви девлетрин иеси вун
Туш эхир, ам инсан я.
«Инсан, вун зи неси я», -
Лагъайт!а, ваз хъсан я.

Ви деринриз регъятвилел
Физвайдини инсан я,
Ви девлетар чи суфрайрал
Гъизвайдини инсан я...

Бес ви винел Сулейманан
Манийри ванзавачни?
Гъадан тІварцІихъ галай гими
Ви далудал алачни?

Океанрин тІвар къурт!а, мад
Ваз хъел атун мумкин я.
Сулейманан сирер валай
Виш сеферда дерин я ...

Насруллагъ НУРИ
(1908-1973)

ИГРАМИ ШАИР СУЛЕЙМАНАЗ

Гъайиф завай хъанач акваз,
Хъанач ван рахаз, Сулейман.
Ракъурна за саламар ваз
РикІин сидкъи яз, Сулейман

Вун сагърай, дуст, яшамишрай
Агъзур йисар ваз дуьшуьшрай.
Ви зегъметди багъ битмишрай,
Гъуьлуьн лепе гваз, Сулейман.

Акъатна дуьньядиз ви тІвар,
Марифатдин авай гъунар.

Кѣлиз течиз алакьун кар,
Аламат я заз, Сулейман.

Ви чѣларихъ ава гьейбет,
Вав гва, дуст кас, чѣхи девлет.
Горькийдини авур гьуьрмет,
Мубарак я ваз. Сулейман.

Вилелд акур гьалар куьгьне,
Фикир дерин, акьул дегьне,
Медени тир цѣйи рекье,
Мадни мягькем кьваз, Сулейман.

Писни хьсан чидай ариф,
Вун агьил жез тушни гьайиф.
Нуриди ви ида тариф,
Хуруз чѣугваз саз, Сулейман.

Балакьардаш СУЛТАНОВ
(1912-1942)

СТАЛЬСКИДИЗ

Агъа-Стѣл уьлкведа Шур
Авуна на михьиз машгьур.
Чи халкьарин камалдин нур
Я ви чѣлар, Стальски.

Эвел кьилий чѣугур азаб,
Са чѣавузни хьанач татаб,
Як кьурана, гьулдан кѣараб
Я ви гьалар, Стальски.

Ватанди ваз гана кьимет,
Кьабулна на кьачур зегьмет.

Вун акулал шад я, гьелбет,
Гила халкьар, Стальски.

Цанар цана аран, гуьне,
Чи колхуздин тѣвар хьун вине,
Кьве план гун са сан кьене
Я ви гьунар, Стальски.

Балакьардаш, и чѣл атѣур,
Гьич садрани жеч вич какур.
Чаз мичѣи рехъ экуь авур
Я вун фонарь, Стальски.

Хуьруьг ЛУКЪМАН
(1921-1988)

ГОМЕР ЧИ ХУЬРЕ

(Поэмадай)

I

Зулун югъ тир. Дагълара
Далдам гатаз гарари,
Чин чIурзавай къвердавай
Пеш вегъизвай тарари.

НикIе, багъда амачир
Гатуз хьтин гьерекат.
КIватI хьувунвай кIатIариз
Йисан вири берекат.

Саид халу советдай
Къал кваз къецел экъечIна,
Гьинва чавуш Сефербег?
Хабар къаз-къаз элячIна.

Бирдан хуьре гьатна ван
Жагъин тийир дарман хьиз,
Шаир СтIал Сулейман
Къвезва чиниз мугъмандиз.

ГапIал-гапIал инсанар
Къвез гьар патай кIватI хьана.
Хуьре элдин гуьгьуьлар
Аквaz-аквaz шад хьана.

– Ваз аквада «къве кIвачел
Къекъведай лам» кхъейди.
А ламарин къвалариз
КIевиз лашар вегъейди.

– «Фекъиярни», «Кавхадиз»
Чин тийидай вуж ава?
А чIаларихъ гьар сана
Турунихъ хьиз гуж ава!

– Гьахъсузвилиз писвилиз
Асланди хьиз зур гудай,
Яда, адан гьар са гаф
Са къизил я нур гудай!

Шаирдикай инсанар
Рахазвай гьар жуьреда.
– Гьа-гьа кас къе атана
Ава Самур-дереда.

Къал хуькуьрай цекверин
КIунтI хьтин хуьр юзана.
Са тIимил вахт тахъанмаз,
Майдан халкъдив ацIана.

Къам акъажиз Алиди
Илигнавай далдамдал.
Чукурзавай ни ятIа
Акъахна са балкIандал.

Сулейманан гьуьрметдай
Яру пайдах гьилеваз,
Ахмиш хьана эл рекъиз
Хуьруьг Тагъир къилеваз.

Агакъна чун шегъредив
Яргъа тир чи хуьруькай,
Гуьгьуьл шад яз виридан
Хъвер кIвахъзавай сивикай.

Мугъман авай машинни
Къвезвай руг серт хкажна.
ТIимил къван рехъ амаз ам
Садлагъана акъвазна.

Зверна чна йигиндиз
Чи дуст къвезвай патахъди.
Тагъира ам буба хъиз
Къуна вичин къужахда.

Накъвар алаз шадвилин
Гзафбурун вилерал,
Чехи шаир гъурметдив
Къуна абру гъилерал.

– Эциг дустар зун чилел
Хъанач хъи мад айиб я!

Зун регъбер туш я наркум
Гъаклан хуъруьн кесиб я.

– Гъа вун хътин кесибар
Хъанвайвиляй къиле чи,
Инсанвилихъ фидай рехъ
Гъатнава къе гъиле чи.

– Ам дуьз я хва, чун патал
Чугур икъван зегъметар,
Кремлдиз ракъурда
За куь вири гъурметар.

СтIал Сулейманан 155 йис

Къурбан АКИМОВ,
филологиядин
илимрин доктор, профессор

ЛЕЗГИ ЛИТЕРАТУРАДА СТИАЛ СУЛЕЙМАНАН КЪАМАТ

СтIал Сулейман – XX асирдин сад лагъай паюна вичин явjavлу шиирралди лезги халкъ СССР-да машгъур авур зурба шаир хъана. Адакай чпин фикирар лезги, авар, дарги, къумукъ, лак, табасаран, урус ва маса халкъарин алимри, регъберри, писателри М. Горький, М. Шолохов, С. Липкин, Гъ. Гъажигеов, М. Гъажиев, Х. Тагъир, Гъ. Цадаса, Э. Къапиев, Р. Гъамзатов, А. Назаревич, А. Агъаев, С. Агъмедов, Гъ. Аликберов, Къ. Акимов, Гъ. Гашаров, Ф. Нагъиев ва мсб) чпин фикирар лагъана, макъалаяр, ктабар ва дисертацияр кхъена.

С. Сулейман лезги халкъдиз, Етим Эмин хъиз, гзаф ала я, гъавилияй адаз сад-къве чIал багъиш тавунвай са шаирни авач. Лезги шииратдин антологияр тупIалай авурла, ихътин тIварар майдандиз акъатзава: Х. Тагъир, А. Муталибов, Н. Нури, Ш.-Э. Мурадов, С. Мислимат, А. Саидов, И. Гъуьсейнов, С. Сажидин, М. Алпан, Ш. Тагъиров, Мерд Али, Ш. Шабатов, Арбен, Х. Лукъман ва мсб. Чун абурун са шумуд эсердал акъвазин.

Лезги литературада С. Сулейманаз гзаф гъурмет авур, адав, критикри лугъудайвал, вичиз гайи къакъан къиметдай «бурж» вахгай зари Хуьруьг Тагъир (1893-1958) хъана. Ада С. Сулейманакай кхъей эсерар «Хуьруьг Тагъир» кIватIалда (2011, 1-улуб, 164-179-ч.) гъатнава: «СтIал Сулейманан биография», «Сифте гъуьруьшмиш хъун», «Сулейманаз», «СтIал Сулейманан ордендиз» ва «Устад» (164-179-ч.). Абурукай чун, шииррин чкаяр шаирдин уьмуьрдихъ галаз къадайвал дегишарна, рахада.

1934-йисуз СтIал Сулейман Хуьруьгиз атайди ва Тагъираз мугъман хъайиди кIелзавайдаз чизва. Ихътин, Тагъираз гележегда еке куьмек хъайи, тарихдин дуьшуьшдикай хуьруьгви шаирди «Сифте гъуьруьшмиш хъун» шиирда кхъизва:

**Нянин вахт тир, алахъай гъурчег,
Жуван кIвале зун ацукънавай тек...**

Адаз хуьруьн Советдин идарадай эверзава: «Мугъманар атанва, шаир Сулейманаз вун акваз кIанзава...» Тагъирак тадивал акатзава...

**РикIиз кIанзава акуна шаир.
Къурху къачур хъиз, зурзуна зи рикI,
ГъикI фида, лугъуз, шаирдин вилик?**

Советдин кабинетдиз фена, Тагъира салам гана, мугъманриз икрам авуна, хвашгелди лагъана. Таниш хъана. Сулеймана жузуна: «Тагъир, фадлай яни вун куь хуьре шаир?» Тагъира жаваб гана:

**– Советрин власть хъайидалай къулухъ
Шаирвилин рехъ хъанва заз ачух...**

Ахпа къве шаирди, меслят хъана, ашукъри хъиз, сад-садав суалар вугана ва жавабар къахчуна. Къведни рази хъана. Шиир икI куьтягъ жезва:

**Сулейманан гафуниз яб
Гана чна ширин-ширин,
Мана авай гзаф дерин.**

6 куплетдикай ибарат шиир С. Сулейманан ордендиз бахшнава. Адан тIвар ктабра 2 жуьре гъатнава: «СтIал Сулейманан ордендиз» ва «Чаз гзаф кIани шаир СтIал Сулейманан ордендиз». Х. Тагъира «марифат, камал сагъиб» С. Сулейманаз «Ленинан орден» шаддаказ тебрикзава:

**«Правда» газетдал алаз
Ви шикилар хтана чаз.
Вун хъана вождарихъ галаз
Хуш рахун-луйкIуьн, Сулейман!**

Муькуь 3 шиир С. Сулейман къейидалай гуьгъуьниз кхъей эсерар я.

Вад куплетдикай ибарат «Устад» С. Сулейман кечмиш хъайила Х. Тагъира лагъай ясдин чIал я:

**Къве гъиливни гатут къил-мет:
Къена халкъдин чIалан устад.
Зегъметчийриз хъана и дерт
Дагъларлайни залан, устад.**

Шиирдай аквазва: СтIал Сулейман, «шаиррин буба, къейила, дагъларал атанва цифер, чIур хъана халкъарин кефер...»

«СтIал Сулейманан биография» – машгъур инсандин уьмуьрдикай галай-галайвалди суьгъбетзавай, сюжет ва композиция авай, куплетрин къайдада кхъенвай, 53 куплетдикай ва гъар цIар 6-7 гъижадикай ибарат, чIехи эсер, негъил-поэма я. Ам икI эгечIава:

**Туькъуьл яшайиш залан
Акурди я гъар жуьре
СтIал шаир Сулейман
Агъа СтIалрин хуьре...**

Автордиз Сулейманан уьмуьр хъсан чизва, гъавилай ада эсер регъятдаказ кIелиз жедайвал, рангар яна, гекъигунар, эпитетар ва чIалан маса такъатар ишлемишна, арадал гъанва. Адакай мектебрин гъвечIи классра кIелиз жедай, аялриз Сулейманан уьмуьрдин рехъ чириз жедай эсер хъанва.

Поэмадин эхирдай, вири эсердин нетижа хьиз, авторди малуарзава:

**Советрин Ватан патал
Чи шаир Сулеймана
Зегьметчи халкъдин рекъе,
Къваз тавуна, чан гана.**

Поэма Сулейман къейидалай гуьгъуьниз кхъейди эсердин эхирдай аквазва. Ам агалзавай цIарарай малум жезва: «Чи чIаларин художник куьч хьана дуьньядилаь».

Авторди чан алай писателриз меслят къалурзава: «Кхъидай къван юлдашар, чешне къачу гьадалай». Яни: Сулейманалай. Хъсан эвер гун я.

«Сулейманаз» – 5 куплетдикай ибарат, С. Сулейманан юбилейдиз талукъ, адан дережар къалурзавай чIал я, адан кIанел «1939-йис» къалурнава. Авторди С. Сулейманаз еке къимет гузва ва вичин къаст ачухзава:

**Вун са тар я бахтлу, азад,
Лезги чIалан чIехи устад.
Мягъкем къуна а ви чихел,
Ахъайдач за вун феи гел...**

С. Сулейман «жавагъиррин гуьзел чешме» я, адалай жегъил шаирри чешне къачузва.

СтIал Сулейманаз шиирралди кхъенвай чар ракъурай, адахъ галаз, тай-къаншардихъ галаз хьиз, ачухдаказ рахазвай шаиррикай сад Насруллагъ Нури (1908-1971) хьана. Шиирдин тIвар «Играми шаир Сулейманаз» я, ам 1934-йисуз кхъенва, авторди Сулейманаз, дустуниз хьиз, М. Горькийди гайи тIвар – XX асирдин Гомер – тебрикзава:

**Ви чIаларихъ ава гъайбат,
Вав гва, дуст кас, чIехи девлет.
Горькийдини авур гуьрмет
Мубарак я ваз, Сулейман!**

Н. Нуриди С. Сулейманан алакьунриз къимет гузва: ам «дуьньядиз тIвар акъатнавай... фикир дерин, акъул дегъне... писни хъсан чидай ариф» инсан я. Ам «агъил жез гъайиф» я, гъавилъай шаир, «саз хуруз чIугуна, Сулейманан тарифиз» гъазур я.

С. Сулейман Ш.-Э. Мурадовазни гзаф ала я, ада са шумуд чIал чIехи шаирдиз бахшна. Ам Махачкъалада Майдин сувариз шаирдин тIвар алай багъдиз, шаирдин сурал атанва, къакъан гуьмбетдиз, инсандиз хьиз, салам гана, вилериз килигиз, рахазва... «Азиз Сулейман» шиирда кхъизва:

**Сифте ваз мугъман – пакаман ярар,
Ахпа ви чина – ракъинин нурад.
Мубаракиз ваз гъар Майдин сувар,
Жеда ви багъда шад эл, Сулейман.**

**Дуьньяд къуд патай къведай вун акваз,
Фронтра хъанай ви ктабар гваз,**

**Чна – шаирри икрам ийиз ваз,
Хуьзва данм вун рикIел, Сулейман.**

Мурсал Алпанан «СтIал Сулейман» шиирдай чIехи шаирдин жанлу къамат аквазва:

**СтIал Сулейман фикир дерин,
Ширбетдилаь чIалар ширин,
Къагъриман хва лезги чилин,
Халис даях тир кесибрин...**

Шаир Шамсудин Тагъирован (1936-2000) «Зав рахана ахварай Сулейман дайи» 14 куплетдикай ибарат шиирдай чIехи шаирдин залан уьмуьр аквазва: адан хесетар «анжах дуьз рахун... халкъдиз къуллугъ авун» тирди чир жезва:

**Къуллугънай за ватандиз,
Халкъдиз къуллугънай.
Намуслу гъар инсандиз
Зи рикI ачухнай...**

Лагъана кIанда, вири шаирри С. Сулейманан тарифарнавач, Шихзада Юсуфова (1937-2013) зарафатдин «Къе гьи югъ я?» чIал кхьенва: С. Сулейманан «Октябрдин инкъилабдиз» шиирдилаь чешне къачуна, адаз акси, Октябрдин инкъилабди арадал гъайи СССР чIун фикирда аваз, XX асирдин эхирда Совет уьлкведа арадал атанвай чIуру гьалар къалурзава.

Санлай къачурда, чи милли литературада С. Сулейманан жанлу къамат арадал атанва. Адак са рехне ква: ам шаирдин акьулдиз, камалдиз, шииратдин деринвилиз талукъ; шаирдин шикил: гьерекатар, рахунар, рикIин тIалар, къуьл-макъам аквазвач. И рехнени шаир Хуьруьг Лукьмана (1921-1988) туькIуьр хъувунва.

2021-йисуз «Мавел» чапханади Х. Лукьмана СтIал Сулейманакай 1969-йисуз кхъей «Гомер чи хуьре» поэма акъудна. Жергедин кIелзавайдаз гилалди хабар авачир эсер басмадай акъатун милли литературадин уьмуьрда, шак алачиз, еке вакъиа хъана. Чун умудлу я: алимрин, писателрин ва савадлу инсанрин архиврай литературадин, тарихдин, искусстводин гилалди малум тушир эсерар мад ва мад жагъун хъийида.

Х. Лукьманан эсер литературадин тарихда С. Сулейманакай кхьенвай сад лагъай поэма я. Ахътин чIехи эсердин автордикай чаз вуч малум я? «Лезги зарияр» ктабдай (2015, 106-ч.) кIелин: «Алискеров Лукьмана Хуьруьга 1921-1988-йисара уьмуьр авуна; мектеб куьтягъна, лежбервилел ва устIарвилел машгъул хъана; шиирар «Рагъ» кIватIалдик (1971) акатнава».

«Гомер чи хуьре» поэма зур асирдилаь майдандиз ахкъатна, ажеб кар хъана. Ктабдихъ акалнавай А. Къардашан сифте гафунай малум жезва: Х. Лукьманахъ мад поэмаяр ва шииралди кхьенвай романни ава. Имни шад жедай малумат я.

«Гомер чи хуьре» гьихътин поэма я? КIелайла акуна, ам поэмадин жанрдин жигъетдай тарихдинни лирикадин ва я яшайишдинни лирикадин поэмадай гьисабиз жеда.

Ада С. Сулейман чпин хуьруьз атайвал, вичиз акурвал, галай-галайвал къалурзава.

Авторди «Гомер чи хуьре» поэма 4 чкадал пайнава. Сад лагъай чIук тIебиатдин шикилдилаь эгечIнава:

**Зулун югъ тир. Дагълара
Далдам гатаз гарари,
Чин чIурзавай къвердавай
Пеш вегъизвай тарари.**

Хуьруьн Советдин идарадай экъечIай итимди хабар гузва:

**Шаир СтIал Сулейман
Къевезва чиниз мугъмандиз.**

Халкъ кIватI жезва, инсанар, кьиле Хуьруьг Тагъир аваз, рекъел физва. Агъадихъай, руг кьилел алаз, къевезвай машин акъвазарна... Сулейман эвичIава... «Тагъира ам, буба хъиз, къуна вичин къужахда»... Инсанри шаир чпин гъилерал хкажна. Келзавайдаз Сулейманан суьрет, пек-партал аквазвач, анжах ван къевезва, ада лугъузва:

**– Эциг, дустар, зун чилел,
Хъанач хъи мад, айиб я!
Зун регъбер туш, я наркум,
ГъакIан хуьруьн кесиб я.**

Хуьруьгвийри, большевикрин сиясатдин гъавурда авай инсанри хъиз, шаирдиз жаваб гузва:

**– Гъа вун хътин кесибар
Хъанвайвиляй кьиле чи,
Инанвилихъ фидай рехъ
Гъатнава къе гъиле чи.**

Шаир рази я, ада мадни алава хъийизва:

**– Ам дуьз я, хва, чун патал
ЧIугур икъван зегъметар,
Кремлдиз ракъурда
За куь вири гъуьрметар.**

Поэмадин 2-чIукуна Сулейман жемьтдихъ галаз гуьруьш жезва: «Рагъ атана частунал, Сятдин цIикъвед тамам тир... Рустамаман ким сивив къван Шад инсанрив ацIанвай... Мукаилан зуьрнеди... цIир ягъизвай... Сада дири къуьлзава...» Аквадай гъаларай, сада мугъмандиз куьлуьник теклифзава.

**Сулеймана лагъана:
«Къузуь хъанва зун, Тагъир,
Зи патахъай къуьл ийиз
Вач, тавакьи, вун, Тагъир!»**

Тагъир рази жезвач:

**– Ваъ, – лагъана шаирди, –
Вил гала вахъ эллерин.
Ша майдандал, гъар патай
Акурай вун вилериз.**

Автор кѐлзавайдаз поэмадин юкъвалай кылин игитдин къамат къалурзава:

**Кылел хипен са бармак,
Кѐвачел хъуьтуьл шаламар,
Валчагъ алаз са яргъи,
Юкъ авуна тIарамар...**

**Хкаж хъана чкадлай
Аламатдин къуьзуь кас,
Вичин багъа чIаларлай
Вири Ватан рази кас.**

Сулейманни Тагъир къуьлуьк экечIава... Сулеймана къве гъилни хкажзава, лувар хъиз... Шаирар сад-садаз килигзава, къведни хъуьрезва... Абурухъ галаз къуьлиз къве халани зверна къвезва... Вирида кап язава...

Поэмадин 3-чIук С. Сулейманан рахунрилай эгечIава: ада ругуд куплетда «чIехи Ленин къведалди чи куьмекдиз» вичин ва халкъдин кесиб гъалар рикѐл хкана, виридаз малум фикирар тикрарна; СССР-дин Верховный Советдин депутатвиле къалурнавай кандидатди вичин вилик акъвазнавай месѐлайрикай, вичи, халкъдин векил яз, вучдатIа са гафни лагъанач (?!). Анжах сад хъуниз эвер гана, кесибрин уьмуьр къезил хъун патал вичи женгер тухвайди (?!) ва мадни тухудайди хиве къуна. Анжах поэмадин 3-кыле авай тарифрихъ, дамахрихъ ва фикиррихъ алай девирдин кѐлзавайди агъадач. Сулейманан рахунралди поэмадин суьжет куьтягъ жезва. (Поэмада 1934 ва 1937-йисарин гъерекатар акадарнава).

Авторди чара авунвай 4-чIук куьруь эхир гаф хъун лазим тир, амма ам иесиди къадар авачир къван яргъи авунва: халкъди рахунар, мугъмандин тарифар авун давам жезва. Регъуь хъайи шаирди (сегънедиз мад Сулейман хквезва) лугъузва:

**– Юлдашар, къе рахунар
Закай гзаф авуна.
Гъелбетда, заз кIанзавай:
Зи тарифар тавуна,**

– Сулейман дамах гвачир инсан тирди аквазва, ада рахунар вичин чIал тикрар авуналди куьтягъзава:

**КIантIа пака, кIандатIа къе
Ленина эцигай муькъве,
Гъазур я чун гъадан рекъе
Сад амай къван чан эцигиз.**

Эхир С. Сулейман машиндиз ахкьахзава... Поэма ихьтин куплетдалди куьтягь жезва:

**Сагърай луз, гъил элягъиз,
Чун а рекъел аламаз,
Гомер хуьрйя хъфена,
Виридан вил галамаз.**

Вири эсер веревирд авурла, аквазва: авторди вичин эсерда игитрин тIварар къазва: XX асирдин Гомер СтIал Сулейман, шаир Хуьруьг Тагъир, ашукь Садуллагъ, Советдин председатель Саид, зуьрнечи Мукаил, къуьлерал рикI алай Мегъамед... Анжах кIелзавайдан рикIел са игитни аламуькзавач, вучиз лагъайтIа шаирди абур къалурзавач: абурун къаматар арадал гъанвач. Хуьруьг хуьрни аквазвач. Анжах Сулейманан суьрет са чкадал (15-ч.) къалурнава.

Поэма литературадин чIалал кхьенва, амма ранг ядай гафар, гекъигунар, мисалар (28-чина «цIегъ тIуьрдан килел цIай» акуна) тIимил ишлемишнава. Вири эсер са жуьредин, 7 гъижадин, 5-6 гъижадин цIарарни дуьшуьш жезва, куплетралди кхьенва. Ритмадин ва рифмайрин месэлаяр уstadдаказ гъялиз хъанвач, абур авачир куплетарни дуьшуьш жезва. Нетижада вири эсер, иллаки яргъи хъанвай эхир, кIелдай ашкьи квахъзава.

Поэма кхьидайла, автор хиялдай са важиблу месэла акъатнава: С. Сулейман Хуьруьгиз сифте 1934-йисуз атайди я, гъа чIавуз ам Тагъираз илифна, ада иесидин шиирриз яб гана, адан шииратдиз еке кьиметни ганай: «Хуьруьг Тагъир лезги шаиррилай са килин вине ава». Чаз фадлай малум агъвалат шаирдин гъвечIи хва Максим Алимовани тестикъарзава (Х. Тагъир. Эсерар. 1-жуз. Эвел гаф. 2011, 14-ч.). И агъвалат хиялда авайтIа, Х. Лукьманан поэма ерли маса эсер жадай.

Гъар вуч хъанатIани, хъаначтIани, Х. Лукьманан «Гомер чи хуьре» поэма – милли шииратдин XX асирдин 70-йисарин эсер я. Ахьтин темадай кхьенвай маса эсер чи литературада авач. Х. Лукьманан поэмадикай чун, гъа девирдин эсердикай хьиз, рахана кIанда.

Лезги шаиррин бахшбендерай кIелзавайдаз СтIал Сулейманан акьуллу, камаллу, фагъумлу, жанлу, масан, халкьдихъ рикI кузвай инсандин зурба къамат аквазва. Ам яшлу инсанрин рикIел хкунри мадни девлетлу хьийизва.

«РикIел хкунар», малум тирвал, литературадин эсеррик акатзава. Дагъустандин гьукуматдин архивда «СтIал Сулейман. РикIел хкунар. 1938-йис» тIвар алай папка ава.

Гьукуматдин архивдин папкада авай «РикIел хкунар» урус чIалал, гъалатIар квачиз, гуьрчек хатIаралди кхьенва. Махачкъалада, Къасумхуьрел ва Агъа СтIалдал Сулейман муькувай чир хъайи инсанрив вугузвай 4-5 суалдиз тамам жавабар ганва. Ихьтин зегъмет чIугунвай касди эхирда вичин тIвар кхьенвач. Ам, гъа девирдин векилри, А. Назаревичани Н. Агъмедова лагъайвал, «Дагъустандин правда» газетдин мухбир Александр Годник хъун мумкин я.

Сулейманакай «РикIел хкунар» за Архивдин библиотекада алатай асирдин 80-йисара кIелна, 1985-йисуз «Дуствал» журналдин 4-нумрадиз са макъала («Чехи шаирдин къамат», 121-123-ч.) акъуднай. Адакай гила, шаирдин 155-йисан юбилей кьейдзавай йикъара, менфят къачузва.

С. Сулейман кечмиш хъайи са йисалай ам муькувай чидай, адахъ галаз кIвалахай инсанри ам гъикI рикIел хкизвай? Вуч лугъузвай?

Аликберов Гъажи Апаевича (1910-1974), Дагъустандин партиядин обкомдин печатдин отделдин зеведишди (киркави жегъил 1934-йисуз Къасумхуьрел «Колхоздин пайдах» газетдин редактор ва С. Сулейманан куьмекчи-секретарь хъанай) рикӀел хкизва:

«Заз Сулейман 1925-йисалай чидай. Ам къакъбан буйдин яхун итим тир. Аса гъаз къекъведай, вахт-вахтунда чуруяр твадай, къилел бармак, кӀвачерал шаламар жедай. Фидай рекъени ам фикиррик жедай, асани инихъ-анихъ юзурдай. Гзаф вахтара ада вичин багъда къекъкъез-къекъкъез шиирар теснифдай.

Ам шад... хъсан юлдаш ва буба тир... Сивел туькӀвей, мез хци, гафунихъ къекъуьн тийидай кас тир. Адалай инсанриз таъсир ийиз алакьдай. Мугъманар кӀандай, абур къабулиз алакьдай. Халкъдин душманар, къве чин алайбур, ялтахар гзаф такӀандай.

Бязи ксари Сулейманаз вичин шииррин кӀалубар дегишарун меслят къалурнай. Шаирди садра жаваб ганай: «Гъеле зи чӀаларин чешнеяр садани пис я лагъанвач». Ада рекъидалди яратмишунрин рекъе кӀвалахна. Вичин эсерар урус ва маса чӀалариз таржума ийизвай шаиррин устадвилиз еке къимет гузвай. Сулейман колхозчийрин шаир тир, ам вичин эхирдал къван зегъмет чӀугъазвай колхозчи яз амукъна».

АгъастӀалвийри чпин рикӀ алай шаирдикай гзаф мегърибан гафар лугъузва, ада гъамиша чпихъ галаз багълара, никӀе-векъе зегъмет чӀугурди тестикъарзава. Колхоздин бригадир Айда Сафикъулиева рикӀел хкизва: «Сулейман 1931-йисуз сифтебурун жергеда аваз колхоздиз гъахъна. Зани ада ирид йисуз санал кӀвалахна. Сулейман хъсан саларбан тир». Зикера Мирзоева, 119 яшда авай колхоздин къаравулди, Сулейманан инкъилабдилай виликан умуьр рикӀел хкана:

«Дербентдиз батраквилиз фейила, Сулейманан цӀуд йис хъанвай... Хуьруьз хтайла, адаз чуьнгурни тафт авай. Сулейманаз межлирик, мехъеррик теклифдай. Са сеферда Сулейман Табасарандай атай къве ашукъдихъ галаз гъуьжетриз экъечӀна, абурал гъалиб хъана. Сулейманаз фекъияр русвагъдай чӀалар теснифиз кичӀе хъанач». И фикир Абдуллагъ Шагъмирзоева, колхоздин правленидин членди, давамар хъуьна: «Сулейманан гъар са чӀал, гъар са цӀар гъасятда халкъдиз малум жедай, абур чун патал яракъар тир».

Архивдин папкада мад С. Сулейманакай аваррин шаир ЦӀ. Гъамзатан, аваррин «Дагъдин большевик» газетдин мухбир Т. Тагъирован, Дагъустандин Совнаркомдин «Тарки-Тау» ял ядай кӀвалин кайвани-вах А. Гаринадин, «Дагъустандин правда» газетдин мухбир Александр Годникан, Дагъустандин радиодин председатель В. Путербродан, шаирдин гъвечӀи хва Мусайибан ва къари Айнадин рикӀел хкунар ава. Абуру гъарда С. Сулейманакай вичиз акур, вичин пешедиз талукъ дуьшуьшар, лишанар, къетӀенвилер лугъузва.

Гъамзат ЦӀадасади рикӀел хкизва: «Зунни Сулейман сифте яз Махачкъалада, ДагЦИК-дин залда, таниш хъана. Дуьшуьш жедалди за ам икъван зурба шаир я лагъана фикирнавачир.

Сулейманал лап адетдин парталар алай: яргъи валчагъ, хъицикъдин бармак... Чун, арада таржумачи аваз, рахаз эгечӀна. Заз ам аламатдин акъул авай, гзаф чидай, гзаф затӀар рикӀел аламуькьдай инсан тирди акуна. Ада заз, Ватандиз вуч герек ятӀа, гъадакай жуван чӀалар кхъин меслят къалурна... Сулейман шад, умуьрдал къару инсан тир. Адаз гагъ-гагъ хъелни къведай, – малум тирвал, Сулейманни Гъамзат санал Москвадиз, СССР-дин писателрин сад лагъай съезддиз, фенай. – СтӀал Сулейман меркездиз атанва лагъай хабар шегъерда фад чкӀана. Инсанри, зи патав къвез, хабар къадай: «Куьн Сулейман яни?» – Гъ. Цадасади Сулейманан шииратдиз еке къимет гузва: – Сулейманан

шииррихъ галаз мукъувай таниш хъайила, заз абурун дережа: мана-метлебдин деринвал ва жуьреба-жуьревал, сиясатдин жигъетдай тамам эсерар кхъиз алакъун, къешенг кІалубар, рифмаяр ва ритмаяр, тикрар жезвай гафар-рефренар... акуна. Ихътин шиирар маса шаирдивай бажагъат туькІуьриз жедай. Сулейманан къайда хвена, са шиир зани туькІуьрна, ам за Сулейманаз кІелнай...»

Къве халкъдин къве чІехи шаир, СтІал Сулейманни ЦІадаса Гъамзат, дустар хъана: абурун арада салам-калам, чар-цІар ва маса алакъаяр авай. Бубайрин хванахвал абурун рухвайрал, Мусайибални Расулал, ирс яз атана, давам хъана.

Ял ядай «Тарки-Тау» кІвалин кайвани-вах А. Гаринади рикІел хкизва: «1936-1937-йисара СтІал Сулейман са шумудра чи КІвале акъвазна. Чна адан вилик недай вуч хуьрек гъайитІани, адаз бегенмиш жедай. Адаз гзаф кузвай чай кІандай. Ам дамах гвачир, рикІиз хуш инсан тир... Садра Москвадай хтайла Сулейманан кефияр авачир. ЯтІани ада вичин патав Махачкъаладай атай студентар къабулна, абуруз са шиирни, мани хъиз, кІелнай... «Заз хъсан багъ ава», – лугъудай ада чаз. Шаирди вичин багъдал дамахдай...»

«Дагъустандин правда» газетдин мухбир Александр Годника кхъизва: «Сулейман адетдин, дамах гвачир, шад инсан тир... Адан рахунрай, къекъуьнрай такабурвални аквадай. Шаирдиз вичин къимет чизвай...»

«Дагъларин большевик» газетдин мухбир Тагъир Тагъирова рикІел хкизва: «СтІал Сулейман Москвадай Махачкъаладиз хтайла, шегъердин къилин майдандал хъайи межлисдал шаирди лагъана: «За дамахдивди жуван хурал алкІурнавай Ленинан орден вири Дагъустан магъалдиз ганвайди яз гысабзава. Анжах Советрин власть себеб яз, заз, Дагъустандин халкъдин хъиз, и орден ганва».

Дагъустандин радиодин председатель Виль Зиновьевич Путерброда рикІел хкизва: «1937-йисан февралдин вацра зун Агъа СтІалдал фенай. Зал алай военный парталар акурла, Сулейманаз шад хъанай. Ада лагъана: «Красноармейцияр акурла, зун жегъил хъижеда». Шаирди чи тІалабуналди «Яру аскер» шиир кхъенай».

Шаирдин гъечІи хва СтІал Мусайиба рикІел хкизва: «Сулейман буба дуьньядикай, ватанда кыле физвай вакъиайрикай хабардар тир: ада гъамиша радиодиз яб гудай, райкомдин секретардихъ галаз суьгъбетардай... Хуьруьнвийриз чпин шаирди квел кІвалахзаватІа чидай... Абуру бубадиз чеб гъиниз физватІа, гъинай хтанатІа хабар гудай... Хуьре гъахътин адет хъанвай... Шаирди вичин чІалар кІелдайла, рикІелай алатай цІар клубда ацукънавай хуьруьнвийри рикІел хкидай... «Ингъе зи ктабар!» – лугъудай шад хъайи бубади.

Бубадин рикІел тарихдин метлеб авай вакъиаяр, делилар, халкъдин чІалар, вичин шиирар гъамиша алаз жедай. Хуралай чидай. Етим Эминан ктабда гъатнавай гзаф чІалар Сулейманан мецелай кхъин хъувунвайбур я.

Са сефер за кІвализ Пушкинан шиирар авай ктаб хкана. Ам бубади яргъалди тупІалай авуна, шиирра вил къекъуьрна, лагъанай: «Хъсан халича храз чириз кІанзавай устадди жуьреба-жуьре нехишрин халичайра вил къекъуьрдайвал, чнани, шаирри, Пушкинан чІалар чирна кІанда».

Эхиримжи йисара бубади чуьнгур галачиз шиирар туькІуьрзавай, маниярни лугъузмачир, цІийи шиирар хуралай лугъуз, зав кхъиз тазвай: 1931-йисалай зун адан секретарь тир.

Бубадихъ ктабра гъат тавунвай гзаф камаллу гафар, вичин мисалар авай. Месела, темпелрикай ада лугъудай: «Пуд йиса аваз барцІак хъана, чІехи хъайила, къуьзу хъхъана. Бес ада цан мус цада?» РикІ алаз бубади ихътин мисалар гъидай: заргардин

кIавузардал куьтен гатаз жедач; гьиседай чIулав хьанвай шуьшеди эквдач; мян тавунвай никIай кьуьл экьечIдач...»

Гьасанбегова Айнади, СтIал Сулейманан кьариди (ам Сулейманан кьвед лагьай паб тир, сад лагьайди жегьилзамаз кечмиш хьанай), вичин рагьметлу кьужа еке гьурметдалди, муьгьуббатдалди рикIел хкизва ва пашмандаказ лугьузва:

«Чун эвлемиш хьайила, Сулейман лап кесиб тир. Чна геж-геж кIвалерин кьвед лагьай мертеба хкаж хьувунай... Зун хкайла, Мусайиб гьвечи аял тир. За ам, жуван бала хьиз, хвена.

Ирид йис вилик чи пуд йис хьанвай хва кьена. Ам Сулейманаз гзаф кIандай. Аял мугьманриз кьалуриз, кьужади зарафатдай лугьудай: «Им зи кьуьзуй Айнадин хва я».

Сулейманаз аялар гзаф кIандай: жуванбурни, чараданбурни. Ада аялриз ислягьвилелди кьугьун, яшамиш хьун меслят кьалурдай. Я вичини масадаз векьи гаф лагьана заз ван хьанач...

Эхиримжи вахтара кьужадик кьилин тIал акатнавай... Ам гьар пакамахъ фад кьарагьдай... «Экв хьайила, заз месик кьарай кьведач, – лугьудай рагьметлуда. – Зун кьекьуьн лазим я». Ам багьдиз экьечIдай, гьана вичин чIалар теснифдай. ЧIалар ада кIвалахални туькIуьрдай.

Кьужади чаз Москвадикай гзаф гуьзел суьгьбетардай. Ам рекьидай кьилихьни, азарлу тиртIани, меркездиз физ кIвачин хьанвай. Лугьузвай: «Тухун тавуртIа, зун кIвачи-кIвачи фида, Мусайиба заз куьмекда...»

Айна гьар зулуз кьужадин «Эм-ка» машинда аваз Махачкьаладиз, Сулейманан сурал, кьведай, дуьяр ийидай, анал кIватI жедай инсанриз (абурун чIехи пай «Цийи дуьня» газетдин кьуллугьчи лезгийр жедай) хьчадин афарар, шуьреяр, натIуфа, емишар пайдай ва лугьудай: «Ибур зи кьужадин рикI алай ширинар, емишар тир».

РД-дин гьукуматдин архивда авай материалрикай чна жуван «СтIал Сулейман мектебда» ктабда (2022) менфят кьачуна.

С. Сулейманакай рикIел хкунрик Абдулбари ва Рагьиб Магьмудоврин «СтIал Сулейманакай гьикаяяр» (1974) кутаз жеда.

И жергеда Гьемдуллагь Бабаеван «Бубадин веси: рикIел хкунар» ктабни (2020) ава. Авторди Сулейманакай хьизва:

**Марифатдин гуьл я вун, хазинадин гуьл я вун,
Берекатдин кьил я вун, СтIал шаир Сулейман.
ВиртIедин булах я вун, Ватандин даях я вун
Лезгийрин дамах я вун, СтIал шаир Сулейман!**

СтIал Сулейман, кесиб халкьдин дерин кьатарай акьатнавай, вичин гьвечи халкь вири дуьньяда машгьур авур камалэгьли инсан, зурба алакьунар авай шаир хьана.

24.01.24.

Индекс годовой ПС805-0

Индекс полугодовой ПМ971-0

Стал Сулейманан Кивал-музей